

Herczog Imréné

Életrajz

A Hegedűs Gyula – beszélgetésünk során csak a régi nevén emlegetett Csáky utca – elején minden házhoz emlék fűzi: itt volt gyerek és fiatal lány, itt volt édesanyja fűszerüzlete, innen deportálták, ide tért vissza, innen vonult be soha vissza nem tért bátyja, itt halt meg a nagymamája és az édesanyja, innen ment férjhez, és kb. húsz éve ide költözött vissza. Ez nem Újlipótváros, hanem Lipótváros, nagy a különbség a kettő között – emeli ki Zsuzsa néni. A ma is nagyon aktívan, a világ dolgaira nyitottan, kíváncsian élő 80 éves hölgy egyedül lakik, de nem magányos. Gyermeklein, unokáin és dédunokáján kívül barátaival is rendszeres kapcsolatban áll, és mindennap lejár kártyázni a házukban lévő zsinagóga klubjába.

1927. január 19-én születtem. Budapesti vagyok. Nem!

Pesti vagyok. Lipótvárosi nagyrészt, de nem azokkal az allűrökkel, amikről szoktak beszélni az újlipótvárosi nagyságokról. Azt kikérem magamnak! Hogy kikről tudok leginkább mesélni? Nagymamákról, nagypapákról, annál régebbiről nem. Nem volt téma. Már őket is gyengén ismertem, de róluk még talán csak-csak tudok valamit, meg a nagybácsikról, nagynénikről, unokatestvérekről.

Apai nagypapámat nem ismertem. Bauer Manónak hívták. Rózsahegyen [Liptó vm.], mai nevén Ružomberokban született – ha ott született –, de mindenesetre ott élt, ott volt néptanító. A nagymama Steiner Fanni volt. Nagypapa halála után Budapestre jött. Fogalmam nincs róla, hogy miként került Pestre a gyerekeivel. Talán az első világháború idején kellett eljönniük.

Nagyon édes, helyes, igazi nagymama volt – ahogy azt a mesékben leírják –, aki szeretett mesélni, beszélgetni. De az ő életéről nem sokat tudok. Amit igen, az az, hogy a Váci út 12.-ben lakott a két lányával. A háztartás enyhén kóser volt, például disznóhúst nem ettek, szombaton nem dolgoztak, sokszor ették a sóletot. Gyertyagyújtás természetesen volt. Magától értetődő volt annak idején, de ők nem voltak különösebben vallásosak. Persze, tartották a nagyünnepeket, azt mindenki megtartotta. Ilyenkor találkoztunk a templomban, mert ők is ebbe a templomba jártak, ez volt az egész környék temploma. Ez a Hegedűs Gyula utcai, azelőtt Csáky utcai templom. Itt jött össze a család Jam Kiperkor, Ros Hasónekor.

Nagymama jóval a második világháború előtt, az 1930-as évek vége felé meghalt. Itt van eltemetve a Rákoskeresztúri neológ temetőben, a XXXVIII-as parcellában, ezt tudom, mert sírkövére édesapám nevét ráírtam, hogy legyen egy emlék neki is. Őt valószínű Kőszegen [Vas vm.] lőtték agyon.

Nagymama két lányával, a Juci nénivel meg a Margit nénivel élt együtt. Nem voltak férjnél, dolgoztak, tisztviselők voltak, Mabi-tagok [Magántisztviselők Biztosítási Intézete]. Emlékszem, arra nagyon büszkék voltak, hogy ők nem az OTI-hoz [Országos Társadalombiztosítási Intézet] tartoznak, hanem a Mabihoz. Tehát magánalkalmazottak voltak. Mind a ketten a gettóban maradtak, nem jöttek ki. Én a házban érdeklődtem, de senki nem is tudott róluk, valahogy nyoma veszett az egész családnak.

A harmadik nővér a Berta néni, ő férjnél volt, a Kádár utcában lakott. Férje Csiki Imre, egy szakszervezeti korifeus volt, erősen szociáldemokrata beállítottságú, már a két háború között is, meg utána is. Sokat volt illegalitásban. A fiuk, Gyuri két évvel volt idősebb nálam, kisgyerekként nagyon jóban voltunk. Berta néni a gettóban meghalt. A háború utáni időkről már nemigen tudok, férjhez mentem, elkerültem – a családnak ez az ága tőlem leszakadt.

Még egy nagybátyám volt, szintén édesapám testvére, Sándor bácsi. Igen jóképű ember volt, és nagyon udvarias. Velem is mint egy kis kisasszonnyal foglalkozott mindig. Túlélte a háborút, az esküvőmre is eljött. Anyukám valahogy fölfedezte, hogy ő megvan, küldött neki meghívót. Azon az esküvői képünkön, ami itt készült a zsinagóga előtt, s ami mutatja az örömszülőket meg végig az egész családot, ő is rajta van. [Lásd a képanyagban.]

Édesapám, László, Rózsahegyen született 1892-ben. Valószínűleg négy polgárit végzett. Ahogy én emlékszem, nagyon okos ember volt. Fiatalkoráról keveset tudok. Ügynök volt. Annak idején voltak olyan kereskedelmi utazók, akik járták az országot, azt hiszem, textil-dologban „utazott”. Elképzelhető, hogy apukám elment valami árut ajánlani anyukámékhöz a Szép Ilonkán lévő üzletükbe, és így találkoztak össze.

Váradi Salamon volt az anyai nagypapám. Egy irat tanúsága szerint 1896-ban magyarosította nevét Burgerből. Ahogy a Burger Váradi, hát arra magyarosított. A gyerekei neve is ekkor változott meg. Én már minden írásból így emlékszem rájuk. [Az iratmásolat a képanyagban.]

Amikor kisgyerek voltam, nagyszüleim Budán laktak, a Fő utca 73.-ban. Ezt nagyon jól tudom, mert rövid ideig náluk laktam, akkor, amikor anyukámék üzlete tönkrement. Jól éreztem magam, csak hát a nagymama szigorú volt. Emlékszem, egyszer nagy-nagy örömmel újságolta, hogy sikerült a piacon puliszkalasztet szereznie. Mivel erdélyiek voltak, nagyon szerette a puliszkát. Na, de én nem. És amikor azt mondta, hogy milyen finom puliszkát fog ő csinálni, köptem egyet. Voltam vagy ötéves. Akkor bizony megkaptam ezért a nyaklevesemet.

A családi legendáriumból tudom, hogy a nagypapám Máramaroszigetről [Máramaros vm.] származott. Ő is tanítóféle volt, de vallási tanító, úgynevezett melamed. Nagyon vallásos volt, ortodox, szigorúan betartott mindent élete végéig. Lekerült Barátosra, Sepsiszentgyörgy mellé Háromszék [vár]megyébe, Erdélybe. Ez teljesen magyar lakta székely vidék, ami sokáig változatlan maradt. Erről leginkább az egyik nagybátyám tudott mesélni, aki Amerikában élt. Amikor utoljára Magyarországra jött, elment megnézni a szülőfaluját, és azt mondta, pontosan ugyanolyannak látja, mint amikor otthagya. Tehát Barátoson nagypapa megismerkedett a nagymamámmal, és összeházasodtak. Ő volt a Frieder Cilike.

Akkor nagypapám már nem tanító volt. Egy kocsmát meg egy fűszerüzletet nyitott, abból éltek. A nagymamám szülte egymásután a gyerekeket, azokat el kellett tartani. Tíz gyerek született, de

abból négy torokgyíkban halt meg. Ahogy mesélték, volt úgy, hogy elment az egyik temetésére, mire hazaért, a másik meghalt. Úgyhogy a végén hat gyermeket neveltek föl. 1916-ban a románok bevonulása miatt menekültek Pestre. Attól kezdve itt éltek.

Elég nehezen kezdték itt az életet. Egy darabig vagonban laktak. Ez az első világháború idején történt, s akik menekültek, nem kaptak lakást. Aztán valahogy a Zugligetben lett egy lakásuk és egy nagyon szép fűszerüzletük a Szép Ilonkánál. Fénykép is van róla. [Lásd a képanyagban.] Ők vezették az üzletet, anyukám is itt dolgozott, később az édesapám is beállt. Anyukám fiútestvéreinek nagy része katona volt az első világháborúban, apukámról nem hallottam, hogy katona lett volna.

Énnekem az a sanda gyanúm, hogy az első világháború után, az 1920-as években kezdődtek már bizonyos zsidóüldözések, és valószínű, hogy lehetetlenné tették nagyapámat. Erős lehetett a ráhatás, hogy szüntessék meg az üzletet, ami túl előkelő helyen volt számukra. Ekkor meg is szűnt. Szüleimmel üzletileg szétváltak.

Nagyszüleim megérték 1930-ban az ötvenedik házassági évfordulójukat. Otthon tartották meg a budai lakásban. Gyönyörű szép volt. Még egészen kislány voltam. Megmaradt a kétnyelvű meghívó. Nagyon szép családi fényképek készültek, az egyikben ott van mindegyik nagybátyám, nagynéném, az egész rokonság, mint ahogy egy aranylakodalmon illik. A külföldön élő gyerekeik is mind hazajöttek. [A fényképet és a meghívót lásd a képanyagban.]

Anyukám, Ilona, 1895-ben született Barátoson. Úgy mesélte, négy polgárit végezett el még kint. De lehet, hogy nem volt az négy polgári, csak hat elemi. Hiszen akkoriban a lányok, ha a hat elemi elvégezték, azzal ők már végeztek a tanulással. De anyukám nagyon-nagyon jófejű volt, igen jól tudott számolni, és szép írása is volt.

Testvérei voltak: Lajos, András, Ármin, Mózes és Szerén. Közülük Lajos, a Lajcsi bácsi állt hozzám a legközelebb, talán két-három évvel volt idősebb nála. Kereskedő volt. Sikerült egy fűszerüzletet nyitnia a Király utca környékén. Azt a későbbiek során elcserélte egy nagyobbra, amiből egy gyönyörű szép csemege üzletet csinált. Egészen haláláig ott volt. Az üzlet továbbra is fenn állt, ameddig lehetett, de akkor ő már nem élt. Állítólag a segédje följelentése alapján hívták be muszosnak [munkaszolgálatosnak] Nagykátára [Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.], ahol a Muraihoz került, aki hírhedt ember volt. Egy hét alatt nagyon beteg lett, kiújult a gyomorfekélye. Fölhozták Budára, a katonai kórházba, megoperálták, a műtét sikerült, ő meghalt.

Nekem iszonyúan megrázó volt a dolog. Mentem a kórházba, hogy meglátogassam, és akkor mondták, hogy meghalt, akarom-e látni? Levittek a boncterembe, fölhajtották a lepedőt, és megláttam meztelenül - egy halottat. Rettenetesen megrázott, mert én ezt a nagybátyámat nagyon szerettem. És furcsa volt látnom, amikor mentem hazafelé, hogy a világ megy tovább, az emberek mennek dolgozni, mennek a villamosok, minden, holott a Lajcsi bácsi nem él. Ez 1941-ben volt, nagyon fiatal voltam.

Lajcsi bácsinak volt felesége [Hercog Erzsébet, Bözsi néni], de gyerekeik nem voltak, éppen ezért egy kicsit engem a magukénak is tekintettek. Ők tartották a széderestéket, amelyre anyukám, apukám, a nagymamám, nagypapa akkor már nem élt, a bátyám és én voltunk meghívva. Szép emlék nekem. Én találtam meg mindig az áfikóment [(héber) az a kovásztalan kenyérdarab,

amelyet a széder végén fogyasztanak el], mert azt Lajcsi bácsi úgy dugta el, hogy én találjam meg. Én mondtam el a má nistánát [(héber) a négy kérdést], és egy tavaszikabát vagy egy ruha rendszerint abból jött ki. Nagyon szerettek engem, én is őket.

András bácsi volt a legidősebb fiú. Írói, költői hajlamokkal rendelkezett. 1920-ban, a kommün [Tanácsköztársaság] után valamiért – ki tudja? – menekülnie kellett. Ő és fivérei valószínűleg baloldaliak voltak. Amikor a Horthy-rezsim kezdődött, akkor mentek ki külföldre mindannyian [András, Ármin és Mózes]. Ő Bécsbe ment, és ott élt a feleségével, Wittmann Ilus névvel, akinek egy nemzetközileg elismert kozmetikai iskolája volt a Kärtnerstrasse 21.-ben. Amikor először mentem Bécsbe, kerestem, s kiderült, hogy azt a házat lebombázták. Az Anschluss [[Ausztria Harmadik Birodalomhoz](#) csatolása a [náci](#) uralom alatt [1938](#)-ban – A szerk.] után sikerült nekik az öccse révén, aki már Amerikában volt, kijutniuk először Kubába, mert közvetlenül Amerikába nem engedték be őket. Ott töltöttek egy évet. Valahogy eléltek, amíg kikerültek New Yorkba. Onnan, amikor már az Ilus néni meghalt, András bácsi eljutott Floridába, ahol a többi testvére élt. Összetalálkoztak. Egy idősek otthonába költözött, ott is halt meg, kb. 1970-ben.

Ármin bácsi korban András bácsi után következett, szintén kozmetikus lett. Egyedül ment Amerikába, s ott nyitott egy kozmetikai üzemet, amelyiknek még Párizsban meg Bécsben is volt részlege. Úgy emlékszem a cédulára, hogy New York–Vienna–Budapest. A feleségének pedig itthon volt kozmetikai intézete. Ő volt Pataky Aranka. Gyönyörű volt a kozmetikája a Palace mozi fölött. Az jó volt nekünk, mert onnan sok filmet láttunk a bátyámmal nyáron, amikor kinyitották a tetőt. Aranka néni igen jó háziasszony volt. Ragyogóan tudott sütni-főzni, és szerette is a vendégeket.

Volt egy lányuk, a Mancsi, az unokatestvérem, ő is itthon maradt. Később többször kint volt meglátogatni az apját, 1956-ban aztán végleg kiment. Addigra már neki is volt egy gyereke, Marika. Később kivitték az anyukát is, az Aranka nénit. Mancsi férje ifjú Kárpáti Aurél volt. Ő már nem íróember volt, mint az apja, hanem parlamenti gyorsíró, aki 450 szótagos sebességgel tudott írni. Erre most már talán nincs is szükség. Ez azt jelenti, hogy a közbeszólásokat is le kellett írnia, mindig mesélte. Nagyon helyes ember volt. Ő is kiment velük, ott is haltak meg. Biztos, Mancsi sem él már. Egy darabig leveleztünk, de aztán abbamaradt. Elszakadtunk egymástól.

Nagybátyám volt még a Mózi [Mózes]. Ő is ugyanakkor ment ki Amerikába. Kint Michael Mozes Varadi lett, pontosabban Michael M. Varadi. Amerikában nősült, de egy nagyon rövid ideig tartó házassága volt, azt a nőt nem is ismerte senki. Aztán jött látogatóba, és itt megismerkedett egy leánnyal, a Rátkai Györgyivel, és őt vitte ki magával feleségnek. Györgyi apja Rátkai Tivadar, aki Rátkai Mártonnak [(1881–1951) színész, Kossuth-díjas, érdemes és kiváló művész – A szerk.] volt a testvére. Ő egyáltalán nem volt színészember, hanem nagyon is prózai ipari területen dolgozott. A felesége, Margó néni volt az, aki tartotta a színpaddal, a színészekkel a kapcsolatot. Rátkai Rózsival, a Márton feleségével mindenhova együtt jártak. Nagyon bírtam, nagyon szerettem őket. Még amikor idejött hozzánk látogatóba a Györgyi meg a Mózi, akkor is mindig a Rózsival voltak együtt. Többször jártak nálunk, aztán egyszer engem meg is hívtak. Úgyhogy 1966-ban kint voltam náluk, két hónapot töltöttem Amerikában, Floridában, Miamiiban.

Ez volt az első repülőútam, s az Amerikába vitt mindjárt. Mondta a nagybátyám, hogy a gépen mindent fogadjak el, amivel megkínálnak, csak az italt ne. Ezért amikor Budapesten fölszálltunk, és Bécsig repültünk – akkor az volt a divat, hogy a stewardessek megkínálnak egy pohár Coca-Colával vagy narancslével –, nem mertem elfogadni, hátha fizetni kell érte, és nálam nem volt semmi pénz.

Amsterdamban hagyott nekem a nagybátyám 20 dollárt, és a magyar államtól kaptam 5 dollárt. Közben kiderült persze, hogy ez hozzátartozott az ellátáshoz. Sose bocsátom meg magamnak, hogy akkor nem ittam Coca-Colát. Igaz, hogy azóta utálom, de mégis.

Kint olyan úrinő voltam két hónapig, hogy hajaj! Mindig kérdeztem, hogy én, a szürke kis veréb, hogy jutottam egy ilyen csodálatos helyre?! Mert akkor nekem minden, amit ott láttam, és amit ott átéltem, fantasztikus csoda volt. Andris bácsi még megvolt, de nagyon öreg volt, találkoztam és beszélgettem vele az idősek otthonában. Ármin bácsi már nem élt. De Mózival és Györgyivel együtt voltam, és nagyon jó volt.

Amikor kiértem Miami-ba, a nagybátyám épp kórházban volt. Tehát nem tudtunk annyira körülnézni Amerikában, mint ahogy szeretnénk volna. De azért a Floridai-félszigetet körbeutaztuk, voltunk krokodilparkban, papagáyparkban, csodálatos vidéken, ahol volt egy nagy tó, az Okeechobee-tó, s ahol a vízen gyönyörű balettet mutattak be. Voltam lóversenyen, agárversenyen, és ami most már itt is divat, fallabdaversenyen. Ugyanúgy lehetett fogadni a versenyzőkre, mint ahogy a lovakra például. Rájuk nem, de a lovakra fogadtam, veszítettem is. Egyszer az én tiszteletemre tartottak egy brunchot [(angol) villásreggeli]. Móziék egyik barátnőjénél volt, aki úgy-ahogy tudott magyarul, meg tudtuk egymást érteni. Azt hiszem, akkor ittam először pezsgőbőlét. És lazacot ettem szeletben! Finom volt.

Hát már jó ideje volt, és én még emlékszem mindenre, mintha tegnap lett volna. Hogy ott a liftben halkán szólt a zene, mert egy tényleg nagyon előkelő apartman házban laktak. Utána hallottam, hogy egy még előkelőbb helyre költöztek – de most már egyik sincs. Nagynéném, a Györgyi hamar elment. A nagybátyám jó 80 fölött volt. Ezzel meg is szűntek az amerikai nagybácsik.

Ők ott éltek a kivándorolt magyar zsidóknak a sorsát, nem azt, amit az 56-osok, hanem amit a régiek. Erősen gyökeret eresztettek. Volt Miami-ba is egy magyar közösség, ahol találkoztak, ünnepekkor pedig a templomban. Egész komoly társadalmi életet éltek. Összejártak, szociális munkákat végeztek, mert addigra már nyugdíjasok voltak. A nagynéném igen jótékonykodó volt. A háznak, ahol laktak, volt egy önálló könyvtára, ő vezette azt. Időnként pedig a kórházba bejárt önkéntesnek. Szóval, ilyen munkákat végzett, mert valamivel csak el kellett foglalnia magát. Ezek nem kapcsolódtak sem vallási, sem magyar dolgokhoz.

Amerikában a vallással pontosan úgy voltak, mint mi itt. Nem voltak kóserok, de a nagyünnepeket tartották, és valamelyik templomban emléktáblát csináltatott Mózi a szülei emlékére. Úgyhogy ők meg vannak ott örökítve. Én nem mentem el oda, arra már nem volt időnk. Ármin bácsi sírjához kimentünk, persze, a zsidó temetőbe.

Amikor Móziék először jöttek haza a háború után látogatóba, 1960-ban, mind a kettő nagyon törte a magyart, de aztán előjöttek dolgok. És az utolsó útja a nagybátyámnak Erdélybe vezetett, mert őneki még azt a Barátost meg kell néznie, ahol felnőtt. Azt mondta, azért érzi magát ilyen jól, mert a faluja és a brassói [Brassó vm.] gimnáziumnak az emlékét őrzi, azok levegője van benne. Addigra már megint nagyon szépen, jól beszélt magyarul. A többi nagybátyám sokkal jobban beszélt, de Mózi üzletember volt, ő többet használta az angolt, elég sokat felejtett, de amikor elkezdett beszélni, belejött.

Szerénnek hívták édesanyám nővérét, azt hiszem, ő még az Andrásnál is idősebb volt. Már nem ismerhettem. Férjhez ment, Mezei Pálné lett, született egy kislánya, Piroska, az unokatestvérem, akit nagyon-nagyon szerettem. Szerénnel szülés után történt valami, beteg lett – nagypapa szerint a dibuksz szállta meg. Ez kabbalista megnyilvánulás volt, ami a nagypapa vallástörténeti tudását jellemzi. Szerén 1925-ben halt meg Pesten, Farkasréten van eltemetve a zsidó temetőben. Felnöve Piroska férjhez ment a Brieger Sándorhoz, sajnos mind a ketten elpusztultak. Piroska Bergen-Belsenben [Németország], Sándor Kőszegen.

Itt maradt két gyerekük, akik a háború után kikerültek Izraelbe. A fiú, Kálmán az Exodussal [annak a hajónak a neve, amely 300 árva zsidó gyereket szállított 1946 végén Ciprus szigetéről Palesztinába – A szerk.], a lány, Olga egy illegális hajóval. A Cionista Szövetség segített nekik. Nagyon megfogták őket. Fanatikusan, elvakultan csak arra tudtak gondolni, hogy Izrael, Izrael, Izraelbe kell menni. Ki is jutottak, szépen boldogultak.

Kálmán időközben meghalt. Nehezen viselte az életet, nem tudott megalkudni. Ment, dolgozott – láttam, mert voltam kint, és találkoztam vele –, volt egy szép irodája, egy könyvelési irodát vezetett, de állandóan életunt volt. Talán mert nem lehetett gyereke. Örökbe fogadtak kettőt, de azokkal nem volt megelégedve, meg a feleségével sem.

Az unokahúgomnak ott Rachel lett a neve. Bankban dolgozott, most már ő is, a férje is nyugdíjas. Valahogy nincs tisztában azzal, hogy mi lett anyjával, apjával – vagy nagyon is tisztában van vele? Izraelben az örökös harcok közben valahogy nem gondolnak azokra, akik a holokausztban elpusztultak. Pedig hát ő is holokauszt túlélő. Mondtam neki, hogy kint Farkasréten megvan nagyanyjának, Szerénnek a sírja, legalább arra véssesse rá a szüleinek vagy az anyjának a nevét. Egyáltalán nem is érdeklődött azután, hogy kimenjen a temetőbe. Pedig gyakran jön, szerintem Budapestet jobban ismeri, mint én.

Először akkor voltam Izraelben, amikor még elég zűrés volt utazni, 1982-ben. Bukarestig mentem Malév-géppel, onnan a Tarommal, a román légitársaság gépével tovább, mert senki más nem vitt akkor még innen. Ők pedig ugyan forintért, de a dollár feketeárfolyamán számolva. Izraellel abban az időben nem volt diplomáciai kapcsolatunk. A svájci követségnél volt egy ügyvivő, aki az izraeli vízumokat intézte, három hétig tartott, mire megkaptam. És közjegyzői engedély kellett, hogy hívjak. Ők hívtak Tel-Avivba, és egy másik unokaöcs a férjem részéről, aki Haifán él. Így töltöttem el négy hetet, két hetet az egyiknél, két hetet a másikonál. Csodálatos volt.

Másodszor 8–9 évvel ezelőtt voltam náluk, már vízum nélkül lehetett utazni. Akkor három hetet töltöttem kint, két hetet a Racheléknél, egy hetet pedig Haifán. Az különösen érdekes volt, mert az unokaöcsém építész, és mint ilyen szombaton elvitt több érdekes helyre, ahol római romok maradtak, és azokról szépen magyarázott, mutatott cirkuszt, ilyesmit – szóval nagyon-nagyon klassz volt.

Az izraeli rokonok abszolút nem vallásosak. Ha valakire haragszanak, az a Sasz Párt, ők az ultraortodoxok, akik teljes egészében gátolják Izraelben a fejlődést. Nem engedik az egyházi esküvőt, még polgári esküvőt sem engednek különböző fajta embereknek. Úgyhogy ott az a divat, hogy átjárnak Ciprusra házasodni. Mindent meggátolnak ezzel a rettentő nagy vallásossággal. Van, aki nem ismeri el Izrael államot. Ott él, ott lakik, busás hasznot szed, nem megy el katonának, de kap pénzt, azért, hogy ott tanuljon. És az izraeli államnak el kell viselnie, hogy őket ott helyben

szidják. Kit is lőttek agyon? [Jichak Rabint (1922–1995), Izrael miniszterelnöke 1974–1977 és 1992–1995 között, Nobel-békedíjas Jasszer Arafattal együtt. Ő adta ki a jelszót: Területért – békét! Hajlandó volt tárgyalni korábbi ellenfelével, Arafattal a palesztin autonómiáról, az ott állomásozó izraeli katonák kivonásáról, vagyis Ciszjordánia és a Gáza-övezet önrendelkezéséről. Washingtonban nyújtottak egymásnak kezet, majd Oslóban szerződésben rögzítették a megállapodást. – A szerk.] Őt is egy ilyen ultraortodox lőtte agyon. Hát szeressék akkor őket? Nem tudom elképzelni. Én egyébként úgy vagyok vele, hogy nagyon szép, nagyon jó Izrael, de azért nem élnék ott.

Tehát szüleim az ország két [később] elszakított részéből kerültek össze Budapesten. 1919. február 6-án volt az esküvőjük, decemberben már jött a bátyám. Könnyen lehet, hogy az ő esküvőjük is itt a Csáky utcai templomban volt, mert ez akkor már állt, ez volt közel. Abban az időben a Lehel utca 26.-ban laktak. Amikor nagypapáék üzlete tönkrement, ott nyitottak egy fűszerüzletet, ahol azóta is mindig üzlet van. Egy helyiségből állt, kb. 20 m² lehetett. Zöltség meg fűszer volt benne. Valószínű, hogy apám ment el vásárolni a Nagyvásártelepre. Anyukám volt az üzletben, és mindig volt egy kifutófiú, aki a megrendelt árut házhoz vitte.

Lakásunk az üzlet mögött volt, egy sötét, udvari lakás. Két szoba, konyha, nem hiszem, hogy volt fürdőszoba, WC is az udvarban. Egészen primitív proli lakás volt. Én oda születtem, a Weiss Alice-ban [Gyermekágyas Otthon a Szabolcs utcában, amelyet Weiss Manfréd iparmágnás alapított felesége emlékére a budakeszi Tüdőszanatóriummal együtt. – A szerk.]. Amikor egész picike voltam, jóformán az udvarban éltem a bátyámmal. Van egy fénykép, ahol a Lehel utca 26. gyermekei vannak együtt. Rengeteg gyerek volt abban a házban. Az egy régi, nagyon-nagy ház, most is megvan. Amikor arrafelé megyek, mindig megnézem, hogy na, itt tanultam meg járni. A sarkon egy kocsmá volt, annak lépcsőjén tanultam meg mászni. Persze ezt anyukám mesélte.

Amikor volt a nagy gazdasági válság [1929–1933-as világgazdasági válság], szüleim is tönkrementek. Az üzletet be kellett zárni, el kellett költözni. Egy rövid időre albérletbe mentek a Nagydíófa utcába, ahol sokszor járt a végrehajtó, mert nyilván adósságok voltak, és hozták az utolsó figyelmeztetést. Mondták is, hogy megszűnik az adóhivatal, mert elküldte az utolsó figyelmeztetést. Ekkor történt az, hogy nagymamáék elvittek hozzájuk, Budára.

Az albérletből a Csáky utca 8.-ba költöztünk. Apukám ügynökölt, anyukám pedig az OMTK tejcsarnok vállalatnál lett üzletvezető a Csáky utca 9.-ben. [OMTK – Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ, alapítva 1922-ben. – A szerk.] Még nem jártam iskolába, apukám még velünk volt. Aztán megszűnt a tejcsarnoki megbízás, anyukám kiváltotta az ipart a Csáky utca 4.-ben lévő fűszerüzletre.

Szüleim 18 évi házasság után elváltak. Apukám hibájából mondták ki a válást, elég botrányos eset volt. El is ment Pestről. Tudomásom szerint, a nálunk dolgozó mindeneslánnyal történt a baj, állítólag még gyerek is lett. Örkenyben alapított új családot. A válás után csak egyszer-kétszer találkoztam vele, mert anyám nagyon haragudott rá, és teljesen elszakított bennünket tőle. Felnőtt fejjel, amikor már jobban megértettem a dolgokat, ez igen fáj. Annyira, hogy később kerestem vele a kapcsolatot, és úgy tudtam meg, hogy édesapámat, valószínű Kőszegen, agyonlőtték. De hogy mi lett az új családdal, arról semmit sem tudok.

Amikor apámtól külön vált anyukám, akkor mentünk át a Csáky utca 9.-be. A válás idején halt meg a nagypapa, és mi összeköltöztünk a nagymamával.

Érdekes volt ez a ház, ez a Csáky utca 9. Földszintjének egyik oldalán egy ortodox imaház volt. Úgyhogy ráláttunk az emeletről. Jóformán csak zsidó lakott itt, zsidó ház is lett, aztán csillagos ház. 1944-ben teljesen lebombázták, most már egy másik ház van a helyén. Azóta rettenetesen haragszom a 7.-re, mert amikor a házat lebombázták, anyukámék otthon voltak. Nagy szőnyegbombázás volt. Én nem voltam itthon, hadiüzemben dolgoztam, az is kapott bombát akkor. A Nyugati pályaudvar helyett ez a ház meg a szemben lévő 6. számú teljes bombatalálatot kapott. Úgy jött ki anyukám és a nagymamám a 9.-ből, hogy a 7.-en keresztül kellett menniük, a vészkijáraton át, mert mindenütt romok voltak. Így kerültek át az 5.-be. 7.-be nem akarták őket beengedni, mert az nem volt csillagos ház, és ők még annyira sem akartak zsidókat befogadni, hogy átmenjenek a másik házba. Hát ez valami rettenetes! Azóta már biztos, hogy nem ugyanazok laknak ott, de énbennem olyan gyűlölet van az iránt a ház iránt, hogy akárhányszor elmegyek előtte, azt gondolom: „De utálok ezeket az embereket!” Nem tehetek róla. Mit csináljak? Ez bennem van.

Az 5. számú házhoz még egy szomorú emlék kapcsolódik. Amikor a nagymamám meg az anyukám végre kiszabadultak a gettóból, visszajöttek abba lakásba, ahonnan elmentek, és a nagymama a felszabadulás napján ott halt meg. Még nem lehetett sehova se kivinni temetőbe, ott temették el a ház kis előkertjében. Majdnem egy év telt el, amikor exhumálták, és kivitték az ortodox temetőbe, akkor volt a hivatalos temetése.

Tehát a Csáky utca 9.-ben az első emeleten volt egy kétszobás udvari lakásunk, fürdőszobával, WC külön, tehát itt már komfortosan éltünk. Nagymamának fel kellett számolnia a budai lakást, sok bútortól meg kellett szabadulnia a költözéskor. Sem a nagyszüleim, sem mi nem voltunk gazdagok, volt néhány régi bútor és kép, ezüst nem. Nagymama abból élt, amit a fiai küldtek Amerikából. Minden hónapban kapott egy bizonyos dollárösszeget az egyik bankhoz, azt váltotta be. És a fűszerüzletből jutott neki is főznie.

Együtt laktunk, az egyik szobában a nagymamám, a másik szobában mi hárman, de ő külön háztartást vezetett a közös konyhában. Nagyon ügyesen oldották meg. Két kredenc volt, az egyik kredencben voltak az ő edényei, a másikban a mieink. Nagymama hamarabb megfőzött, és mindig korábban evett, mint mi. Élete végéig szigorúan kóser háztartást vezetett, sakternál vágatott. Mi nem. Sőt, külön mindenese volt, tehát ketten voltak nálunk.

Angéla nevű volt a nagymamámnál. Amikor én voltam 16 éves, ő 20–22, nem nagy korkülönbség. Tegeztük egymást, és barátnők is voltunk egy kicsit. Nem volt zsidó, sőt, ő volt az, aki a mellettünk levő ortodox hitközségi elnöknél a szombati lámpagyújtást megcsinálta. Mert az óbudai Freudiger Fülöp volt a szomszédunk, aki akkor a Budapesti ortodox hitközségnek volt az elnöke. Én őt személyesen nem ismertem. Az utcai fronton laktak, mi az udvarin, és az egészen más világ volt. [Freudiger Fülöp (1900–1976) az 1944. március 21-én, Eichmann utasítására megalakult Magyar Zsidók Központi Tanácsa, azaz a Zsidó Tanács tagja volt. – A szerk.]

Tubicsák Mariska volt nálunk a mindenese. Vele is jól megvoltunk. Egészen az 1944-es időkig kitarított mellettünk. Akkor ment el, amikor már muszáj volt, amikor már elküldtek mindenkit. Anyukának még a gettóba is próbált bevinni valamit, de aztán vissza kellett mennie Nagykatára,

ahol lakott. Férjhez ment, eltűnt, többet nem hallottunk felőle.

Péntekenként gyertyát gyújtottunk, a nagymama külön, anyukám külön. Mindegyik szobában égtek a péntek esti gyertyák. A nagymama szombaton eljárt a templomba, nem kellett messzire mennie, csak ide a 3.-ba. Én meg akármelyik iskolába jártam, minden péntek délután kötelező volt elmennem az istentiszteletre. Annak viszont nagyon örültem, hogy szeptemberben engem irigyeltek a keresztény gyerekek, mert alig hogy megkezdődött a tanév, jöttek az ünnepek, és akkor nem mentem iskolába. És amikor jöttek a zsidó ünnepek, ha előtte csúnya idő is volt, akkorra mindig szép idő lett. Ez biztos. Most is így van. A nagyünnepeket az egész család megtartotta, együtt mentünk a templomba.

Nagymamám gyönyörű barcheszt tudott sütni. Finom is volt. Fantasztikusan tudta fonni, rakni, nagyon élveztem. A szomszéd házban volt a pékség, oda vittük péntek délután a sóletot fazékban lekötözve, a barcheszt, meg ha valami pitét vagy lepényt csináltunk. Szombaton délben az én dolgom volt, hogy mind hazavigyem.

Anyukám nagyon finom töltött fogast tudott csinálni. Nem volt az akármilyen! Lehúzta a bőrét, húsát megdarálta, megízésítette, majd visszatöltötte. Az egészet úgy főzte meg, hogy az kocsonyás lett. A fogasnak a feje meg a farka fölállt, s körülötte a kocsonya – hát az valami isteni volt! Mindig az én születésnapom készült. A töltött hal zsidó recept, de ahogy az anyukám készítette, az nem volt zsidós kaja. A nagymama készített töltött meg diós halat, ezek zsidó eledelek voltak. Megkóstoltam ezeket is, de az én nagymamám nem nagyon kínálgatott a főztjéből.

Anyukának a Csáky utca 4.-ben volt fűszerüzlete. Csak egy kifutófiú segített neki. Hajnalban kiment a Nagyvásártelepre. Amíg a fuvaros hazahozta az árut, egy kicsit lepihent. Reggel hétkor vagy nyolckor nyitott, és este hatig volt nyitva. De ha jött egy vevő, akkor még a lehúzott redőny mögött is kiszolgált. Ebédszünet nem volt. A mindenes főzött, bevitte az üzletbe az ebédet, és anyukám ott megette. Mi meg otthon ettünk.

Bátyám, Ferkó, 1919. december 16-án született. Nagyon jó testvér volt, nagyon szerettem. Hét évvel volt idősebb nálam. Amikor anyukám már egyedül volt velünk, kicsit apám is volt. Elkészelt Kutyunak, másként nem is hívott, a levelekben is csak így szólított, Kutyikám.

Elemibe a Dózsa György, akkor Aréna úti iskolába járt, utána a Honvéd utcai polgáriba. Ahol most a Honvéd tér van, ott volt egy polgári iskola, amit teljesen lebombázták. Közepes tanuló volt, az írása pedig rettenetes, alig lehetett olvasni – na, én tudtam. Megcsinálta vele egyszer azt a magyartanára valami dolgozatírásnál, hogy egy fehér papírlapot kivágott egy szónál, azt rátette az ő fogalmazványára, és azt mondta: „Na most olvasd el ezt a szót!” Ő maga sem tudta. Ha az egészet látja, a mondat értelméből tud következtetni. A tanár pontosan erre volt kíváncsi: „Na ugye, ha te nem tudod elolvasni, akkor én hogy olvassam el?”

Ferkó tagja volt az iskolai cserkészcsapatnak. Nem volt külön zsidó csapat. Farkaskölyök volt, amikor készült róla a cserkészruhás fénykép. [Lásd a képanyagban.] Nagyon nagy élménye volt, hogy részt vehetett Gödöllőn [Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.] a dzsemborin. [Itt rendezték meg 1933-ban csak fiúk számára a Cserkész Világtalálkozót. – A szerk.] Ott volt a legfőbb cserkész, Lord Baden-Powell [1857–1941], aki megalapítója volt a cserkészletnek. Sátorban laktak, rengeteg izgalmas feladat és program volt. Később is sokat mesélt róla.

Újpesten volt akkoriban egy technikumnak megfelelő, szövő- és hurkolóipari iskola. Ő a szövőipari technológiát végezte el a négy polgári után, és így mint technikus érettségizett le. Az iskolába kerülésnek előfeltétele volt, hogy legalább egy évet gyakorlaton kellett lenni. Ezt az időt a Goldberger gyárban töltötte. Minden osztályon végigment, akkor tényleg mint gyakornok, hogy legyen fogalma a dolgokról. Az iskolában megtanult szőni, gyönyörű anyagokat és mintákat tervezett Jacquard-szövőgépre. A géptant is megtanulta. Szóval ez komoly, jó iskola volt. Érettségi után, amikor visszament a gyárba, már jöttek a zsidótörvények, és őt küldöncnek meg trógernak használták. Akkor anyukám azt mondta: „Ezzel az erővel sokkal több hasznot hajtasz, ha itt vagy velem az üzletben.” Attól kezdve a bátyám volt anyukám segítsége. Onnan is hívták be katonának [1941-ben].

Először karpaszományos lett. Mint érettségizettnek csak egy évig kellett volna önkéntesnek lennie, de mikor vége lett az évnek, levetkőztették, és ment munkaszolgálatosnak Esztergom-táborba [Esztergom vm.]. Ott még meg tudtuk meglátogatni, időnként ő is hazajött. Utána egy ideig Gödöllőn volt, aztán elkerült a Felvidékre, Hársfalvára [Bereg vm.]. A vitrinben őrzök egy fakéregre préselt virágot, amit még a bátyám küldött onnan édesanyámnak anyák napjára. Rajta van a dátum: „1942. május 5. Anyák napja.” Ez nekem egy nagyon-nagyon édes emlék.

Aztán elvitték Ukrajnába. Persze küldtünk neki mindenkivel mindent. Akkor volt olyan, hogy a keretlegények jöttek, és hogy ha ezt odaadjuk, azt odaadjuk, akkor neki jobb lesz. Hát mi mindent odaadtunk, csomagot készítettünk, hogy megkapta-e, azt nem tudtuk ellenőrizni. Valószínűleg nem. Attól kezdve már nem tudtuk róla semmit. Kerestettük a Vöröskereszttel is. Végül kaptunk egy papírt, hogy 1943. január 16-án Osztrogoszknál eltűnt. De előtte még valamelyik társa, akinek sikerült megmenekülnie, a menyasszonyához ment azzal a hírral, hogy már nagyon súlyos vérhassal került át orosz fogságba, és ott nyoma veszett.

Ferkó menyasszonya, Vera, itt lakott a Kádár utca 10.-ben. Édesapja zenész volt, elég szegényesen éltek. A Kerakra, a Kereskedelmi Akadémiára járt az Alkotmány utcában, ott is érettségizett. De aztán kitanulta a fűzőkészítést, mert akkor már hiába volt akármilyen érettségije, fizikai munkát kellett végeznie. Mesélte, hogy micsoda ronda nők járnak fűzőket csináltatni. Amikor már abszolút biztos lett, hogy a bátyám nem jön vissza, férjhez ment, és nagyon szép családja lett. Tudományos pályán dolgozott. Találkoztam vele többször is. Egy időben férjet akart nekem keresni, ami nem sikerült. Aztán megszakadt a kapcsolatunk.

Óvodába nem jártam, elemibe a Sziget utcába, a mai Radnóti Miklós utcai Gárdonyi Géza iskolába. Utána a Szemere utcai polgáriba, és nagyon nehezen, nagyon-nagy protekcióval –akkor már erős numerus clausus volt – kerültem a Dobó Katica kereskedelmibe. A saját osztályfőnököm járt utána, hogy engem oda fölvegyenek, mert kitűnő tanuló voltam mindig. Vastag betűs. Nem tudom, ismered-e ezt a fogalmat?

Valamikor régen az iskolák évente kiadtak egy évkönyvet. Az iskola történetén kívül minden évfolyam minden gyereke és összes osztályzata benne volt. Aki tiszta kitűnő volt, annak a nevét és az osztályzatait vastag betűkkel írták, aki jeles volt, annak dőlt betűkkel, aki pedig még az alatt végzett, annak rendes, normál betűkkel.

Én mindig vastag betűs voltam, a polgáriban is, a kereskedelmiben is. Ez igen lényeges volt, mert a fűszerüzletből ugyan megéltünk, de nem voltunk gazdagok. S hogy kitűnő tanuló voltam, végig

tandíjmentes lehettem. Ez nagy szó volt, mert bizony tandíjat fizettünk már a polgáriban is. Úgyhogy a mostaniak ne csodálkozzanak, hogy tandíjat kell fizetni. Fizettünk mi is annakidején. Komoly dolog volt, mert én tudom, hogy az egész tandíj egy hónapra 16 pengő volt, volt fél tandíj is, 8 pengő, negyed tandíj 4 pengő, és volt a tandíjmentes. Amikor havi 200 pengő fixből... ugye? [Utalás egy régi slágerre: „Havi 200 pengő fixszel, az ember könnyen viccel...” – A szerk.]

Nagyon jó tanuló voltam, de a kézügyességem egyenlő volt a nullával. A bátyám viszont ezekben remekelt. Mindig az utolsó percben jutott eszembe, hogy másnapra milyen mértani testet kell beadni. Mérgező is volt, ha randevúja lett volna, de azért megcsinálta nekem gyönyörű szépen. Belülről keményebb kartonból, majd azt újra beragasztotta fehér kartonnal, a széleire pedig színes papírcsíkokat rakott. Úgyhogy mindig jó osztályzatot kaptam rá.

Az elemi iskolában túlnyomórészt zsidók voltunk. Nem volt antiszemitizmus. Emlékszem, volt egy osztálytársnőnk, Kollár Vilma, akinek az apja már a náci Németországban dolgozott, és meghívta a lányát. Amikor visszajött, Hitler-Jugend ruhája volt. Egyébként szegények voltak, és egyáltalán nem hengegett vele, inkább mi voltunk azok, akik őt így elutasítottuk.

Semmi megkülönböztetés nem volt a polgáriban sem. Osztályfőnökünk Székely Vilmosné volt. Hittanórán ment mindenki a saját hitvallásának megfelelő tanárhoz vagy a tisztelendőhöz.

A kereskedelmiben már volt, pontosabban a felvételnél. Amikor bekerültem, négy zsidót vettek föl az évfolyamba, pedig három osztály indult. Körülbelül 40 fő volt egy osztályban. A C osztály volt a vegyes osztály, ahol voltak katolikusok, reformátusok, mert még az is külön ment, és a négy zsidó kislány. De az tény, hogy bent az iskolában már semmi megkülönböztetés nem volt. Rendesen jártunk hittanra. A tanárunk egy egészen fiatal, akkor végzett rabbi volt, dr. Komlós Ottó. Nagyon rosszak voltunk nála mint kis csitrik. Egyszer fölvetette: „Kislányok, én a tanárunk vagyok, mégis úgy illene, hogy előre köszönjenek nekem, de én úgy veszem észre, hogy nem nagyon akarnak.” Erre a legközelebbi szombaton hittan után kimentünk a kapu elé, megvártuk mind a négyen, s amikor kijött a Totóka, hangos kezicsókolommal köszöntünk neki, és úgy jöttünk el.

Magyartanárunk, osztályfőnökünk a Málcsi néni, dr. Erdélyi Amália, ő fél zsidó volt. Akkor még nem tudtuk biztosan, de utána megtudtuk, hogy ő is a gettóban volt, a nővére ott halt éhen. És ez az Erdélyi Amália, amikor én visszajöttem a „dzsemboriból” – csak így nevezem a deportálásomat –, eljött hozzánk, és azt mondta: „Zsuzsa, nem szabad, hogy évvesztése legyen, magának a többiekkel ebben az évben le kell érettségiznie.” Május 24-én jöttem haza 1945-ben. Úgy oldottuk meg, hogy a 4. osztályt mint magántanuló végeztem el, így levizsgáztam, és az érettségire már a többiekkel együtt júliusban elmentem.

Zsidó osztálytársaim közül egy nem jött vissza. Hechner Klári Kanadában él, Beckmann Vera New Yorkba került ki, már meghalt rákban. Érettségi idején nem találkoztam velük, de később, érettségi találkozáson igen.

Az iskolán kívüli elfoglaltságaim között legfontosabb a tánc volt. Öt évig tanultam az Utassy Gizinél [az Országos Színészegyesület Színészképző Iskolájának tanára – A szerk.] balettot, szteppet, mindent. Nagyon jó tánciskolája volt a Teréz körút 6.-ban, a Sugár és Barna házban. Havi tandíjamat nagybátyám, a Lajcsi bácsi fedezte. Amikor 3. osztályos lettem, egyszerre kezdtem el zongorázni és táncolni. Anyukámat behívta a tanító néni, hogy itt valamin változtatni kell, mert a

gyereknek ez sok. Zongoránk nem volt, a gyakorlást nehezen tudtuk megoldani. Anyukám föltette a kérdést: „Melyiket, kislányom?” Én természetesen rögtön a táncot választottam.

A táncvizsgákon léptünk fel, de egyszer más is volt 1940–41-ben. A Vígszínház kamara színháza volt akkor a jelenlegi Vidám Színpad a Révay utcában. Ott játszották Szép Ernő darabját Szerelem címmel, amiben Dajka Margitnak egy mozgásművészeti iskolája volt. Oda választottak ki néhány gyereket, én is köztük voltam. Ez egy 50 előadást megért széria volt.

Emlékszem, a próbák alatt egyszer elkéstem, anyukám nem tudott időben elvinni. A rendező, nem tudom, ki volt, azt mondta: „Aki elkésett, annak ki kell menni.” Elkezdtem sírni, s akkor a Dajka Margit az ölébe vett, és megkínált egy bonbonnal! Megvigasztalt. És hát persze minden rendbe jött.

Akkori nagy színészek játszottak a darabban. Sulyok Mária [1908–1987] és Dajka Margit [1907–1986] volt a két ellenfél, Somló István [1902–1971] és Szilassy László [1908–1972] is szerepelt benne, ez utóbbi még játszott is velünk iskolásat, azt az ugrálós iskolásat a próbaszünetben. A premieren pedig ott volt az Alpár Gitta [(1903–1991) énekesnő] is. Lejött az öltözőbe. Gyönyörű hófehér ruha volt rajta. Ilyenekre emlékszik az ember. Úgyhogy ez nagy szenzáció volt nekem.

A színházban minden nap három pengő fellépti díjat kaptam, ami komoly pénz volt. Anyukámnak strapás volt az egész, mert kísért oda-vissza, és csak a 3. felvonásban szerepeltünk, ami elég későn volt. De volt nekem egy külön jutalmam. Amikor mentünk hazafelé, persze gyalog, és az Ilkovic büféje előtt mentünk el, onnan kijárt mindig 20 fillérért egy adag rósejbnit. Az valami isteni jó volt.

Az Ilkovicnál volt az első automata büfé a városban. Általában minden 20 fillér volt, mert ugye a húszfillérest be lehetett dobni. Úgy volt – azóta is lehet látni ilyet –, hogy a 20 fillér bedobása után az ablak odafordult, és amit abból a sorból választottam, azt kiemeltem. Ragyogó, szép szendvicsek is voltak így kirakva. Néha ez is volt, de a rósejbnit minden nap. [Az Ilkovic büfé híres étteremkombinát volt a Nyugatival szemben, a mai Skála Metro Áruház helyén, ahol cukrászműhely, állóbüfé, söntés, hagyományos és önkiszolgáló étterem is működött. A pályaudvarral szemben volt az állóbüfé rész automatákkal, kávésarokkal, melegpulittal. A háború után a közellátást segítette, és bezárásáig az „utca népének” kedvelt helye volt. – A szerk.]

Az iskolában németet és olaszt tanultam. Rövid ideig angol különórákat vettem a bátyámmal együtt Fischer Feritől, akit aztán behívtak katonának. Nagyon jóképű ember volt, és tökéletesen beszélt angolul. Állítólag kikerült a háború után Angliába. Mi is beszélünk róla, hogy hátha sikerül kijutnunk valamilyen formában... Amikor a nagybátyám 1960-ban eljött látogatóba Amerikából, néhány szót szóltam hozzá angolul, és azt mondta, hogy gyönyörű a kiejtésem. Azt én a Fischer Feritől tanultam. Később jártam TIT-tanfolyamra, hogy valami maradjon bennem. Jó nyelvérzékem van, amit kellett, azt mindig el tudtam németül is, angolul is magyarázni.

A Hollán utcában, ahol most a zeneiskola van, volt az V. kerületnek egy zsidó művelődési központja az OMIKE-n [Országos Magyar Izraelita Kulturális Egyesület] keresztül. Már a kereskedelmibe jártam, amikor összejött ott egy társaságunk, öt-hat lány, a fiúk pedig hozzánk csapódtak. Ők pár évvel idősebbek voltak, úgy húsz körül – szegények!, jóformán egyik sem jött vissza. Megalakítottuk az úgynevezett Csillag önképző kört. Itt nem tanultunk, de addig nem mehettünk el

sehová sem, amíg a fiúk meg nem győződtek arról, hogy készen van a leckénk. Ha mentünk valahova, mindenki fizette a magáét. Szigorúan. Más volt persze, ha külön-külön is eljártunk egy kicsit randevúzni, mert az is volt.

Moziba minden héten eljártunk. Az volt, hogy a leckét meg kellene tanulni, de moziba el kell menni. Kedvenc mozink itt volt, a Szinbád van a helyén. Az Elit mozi, ahol az első sor 20 fillér volt. Amikor megépült a Lyold mozi a Hollán utcában, az premier mozi volt, ott 40 fillér volt az első sor, úgyhogy oda ritkábban jártunk. Szombat délutánonként pedig ötórai teára mentünk a Hungária szállodába. Szerettük a színházat is, a Nemzeti Színházba és a Vígszínházba jártunk. Gyerekkoromban a Lakner bácsi előadásaira mentünk. Fönn a kakasülön ültünk, nem volt tériszonyom, láttam mindent nagyon jól. [Lakner Bácsi Gyermekszínháza néven Lakner Artúr (1893–1944) filmdramaturg, író, színházigazgató 1926-tól a Royal Apollóban, 1929-től az Új Színházban, 1932–1938 között a Vígszínházban, 1940 után a Goldmark teremben tartott gyermekelőadásokat. Gyermekoperettek, mesejátékok, gyermekbarabék kerültek színre. – A szerk.]

Amikor nem a fiúkkal voltunk, jártunk a csirkekorzóra. Ez a Szent István körút volt a Margit híd pesti hídfőjétől egészen a Nyugatiig. Ott járkáltunk, röhögtünk, vihorásztunk, kis csitrik módjára viselkedtünk.

Otthon az újságok közül a Népszava járt, és voltak könyvek is. De volt itt egy nagyon jó magán kölcsönkönyvtár a Visegrádi utcában, mindjárt a Katona József utca után egy pincehelyiségben. Jó mélyen le kellett menni. A Bogyó Lilié volt, aki vénkisasszony volt, azt hiszem, zsidó, és aki nagyon szerette az irodalmat, remekül összeszedte a könyveket. Fillérékért lehetett beiratkozni, s havonta fizettünk. Arra nem emlékszem, mennyit, de tudom, hogy sohasem tartoztunk, mert habzsoltuk a könyveket, mindent végigolvastunk, hiszen itt az összes menő könyvet meg tudtuk kapni. Amik akkor futottak, Cronin könyvei, az Árvíz Indiában [Louis Bromfield] stb. Az egyik kedvenc könyvem volt a Bacillusvadászok [Paul de Kruif]. Egyszer anyukám meg is szánt, mert már nem sok volt hátra egy könyvből, amit hajnalban kezdtem el, és akkor azt mondta: „Jó, fejezd be, igazolom a napodat.” Megértette, mert kevés szabadidejében ő is szeretett olvasni.

Nyaralni egyáltalán nem jártunk. Énnekem soha nem volt nyaralásom, mert nyáron mindig az üzletben dolgoztam.

Harmadik kereskedelmibe jártam, amikor 1944. március 19-én bevonultak a németek. Április 5-én kellett a sárga csillagot fölrakni. Még azzal is mentem iskolába, amikor aztán mondták, hogy vége a tanévnek. Egy darabig otthon maradtam, addigra a házunk is csillagos ház lett. Az egyik barátnőmmel megbeszéltük, hogy elmegyünk hadiüzembe dolgozni. Hátha az valamivel jobb lesz. Jelentkeztünk, föl is vettek a Hazai Fésűsfonóba. Ez a gyár a Soroksári út végén, egészen Pesterzsébet határánál volt, most is megvan. Német érdekeltségű volt, német katonai anyagokat szőttek. Én felvetőgépen dolgoztam.

Május végén kezdtünk jární. Egypár hétig reggel villamossal mentünk, és este hazajöttünk. Aztán be kellett mennünk az úgynevezett tisztviselőtelepre lakni, ami a gyár melletti utcában volt, mert veszélyes lett a közlekedés. szabályos háztartásokat vezettünk. Voltak családok, és volt, ahol a mama főzött többeknek. De üzemi konyha is volt. Rendesen el voltunk látva.

Egyszer éppen műszakban voltam, amikor azt mondták, hogy ne menjünk vissza a telepre, mindent, a mi holminkat is áthozzák a gyárba. A negyedik emeleten egy nagy termet rendeztek nekünk emeletes ágyakkal. Akkor vitték el az erzsébeti zsidókat. Bennünket szabályosan átloptak a gyárba, akik nem voltak műszakban, azokat egy hátsó kapun vezették be. Ezután a gyár területén laktunk, és onnan jártunk siktába [műszakba]. Nyolc órát dolgoztunk, 24 filléres órabérem volt, tehát fizetést is kaptunk. Azt hittük, így minden rendben is lesz.

Anyukám és nagymamám itthon volt. Általában vasárnap ki tudtam jönni egy kis időre. Július 2-án bombázták le a házunkat, utána már én is a Csáky utca 5.-be mentem haza. Október 15-én, amikor a Hitler-proklamáció volt, éppen otthon voltam. Akkor volt az, hogy a következő héten be kell vonulni a KISOK-pályára. [A jelenlegi millenniumi földalatti vasút telephelye, ahonnan 1944 októberében - a Szálasi-puccsot követően -, 14-45 év közötti zsidó leányokat és asszonyokat hurcoltak el a ravensbrücki, lichtenwörthi és más koncentrációs táborokba.- A szerk.] És ekkor a gyár katonaságának vezetője, Dávid százados mindenkiért, aki nem volt bent a gyárban, szuronyos katonát küldött. Összeszedtek bennünket, és szuronyos fedezet mellett mentünk vissza. Ez tulajdonképpen mentés volt, akárhogyan vesszük is, mert hát szuronyos katonákkal szemben a nyilasok sem mertek semmit sem csinálni.

December elsejéig tudott bennünket menteni ez a Dávid százados. Nem kevés embert, legalább 150-en voltunk. Sajnos nem tudok semmit arról, hogy a századossal mi lett. Elmeséltem ezt a történetet a Hitközségben, elmeséltem Szita Szabolcsnak is [(1945) történész], aki azt mondta, hogy ő utánakeresett, és sehol nem hallott, nem látott semmit erről a névről. Pedig mondom, biztosan ő volt, mert az első alkalommal bemutatkozott nekünk, és figyelmeztetett minket, hogy aki engedély nélkül távozik, az fogdába kerül, mert háború van, ez hadiüzem, mi pedig hadimunkások vagyunk.

December elsején jöttek értünk a nyilasok. Nem tudtunk semmit. Azt igen, hogy a téglagyárba gyűjtöttek embereket, de hogy hová vitték őket, vagy hogy koncentrációs tábor van, nem tudtuk. Magunkra vettünk annyi ruhát, amennyit bírtunk, és mentünk gyalog a Teleki térig. A Teleki tér 10. előtt addig kellett várni, amíg valami újabb csapat csatlakozott hozzánk, és azokkal együtt kivittek minket a Józsefvárosi pályaudvarra. Ott már szépen álltak a vagonok. Betereltek bennünket, azt hiszem, 80 embert egy vagonba. Elindultam az én „dzsemborimra”.

Anyukám még október 23-án bevonult, majd az Újlaki Téglagyárból egy csoporttal egészen a határig gyalogolt. Hegyeshalomnál megismerte őt Raoul Wallenberg [(1912-1947?) svéd követségi titkár, aki embermentő akciók sorozatában vett részt. - A szerk.] egyik embere, aki pont azon a napon ment ki a határra. Az az ember másnap már nem volt ott. A fűszerüzletből ismerte. „Bauerné, maga itt van?” Rögtön kiállított neki egy menlevelet, és egy szekéren visszaküldte néhány emberrel együtt Pestre a gettóba. Ott volt a nagymama is. Így maradt meg. Ez az isteni gondviselés volt.

Amikor elvittek, szentül meg voltam róla győződve, hogy anyukám már nem él. Mert azt tudtam, hogy elvitték, és én itt vagyok, egyedül vagyok, tehát énnekem nem is érdemes hazajönni, minek? De azért mégis hajtott valami. Persze, 17 éves voltam.

Nyolc napig utaztunk bezárva. Csak amikor a határra értünk, nyitották ki az ajtót, leszállni nem lehetett, a vödört ki lehetett önteni, és kaptunk friss vizet a másik vödörbe. Ennivaló az volt, amit

vittünk magunkkal. Az ismerős lányok, akikkel együtt dolgoztam, mind elkeveredtek, kivéve egyet, akivel együtt maradtam, a Fenyő Violával. Szép hosszú hajunk volt. Szerencsére volt neki egy ollója, amivel levágta a hajamat, én is az övét egész rövidre, mert azt mondták, hogy akinek hosszú haja van, azt lekopaszítják. Sokat le is kopaszítottak. Útközben egy lány megőrült. Később láttuk a Zeltben [(német) sátor] valami oszlophoz kikötözve, állítólag agyon is lőtték.

December 8-án este érkeztünk meg, és akkor láttuk kiírva, hogy Ravensbrück. [Németország, ahol (eredetileg női) koncentrációs tábor volt. Ide 1939 májusától az 1945. április 29-ei szovjet felszabadításig több mint 132 ezer foglyot deportáltak. – A szerk.] Gőzünk nem volt róla, hogy hol van. Tudtuk, hogy nagyon messze, azt hiszem, sejtettük, hogy Berlin fölött valahol. Rögtön ki kellett szállni a vagonból, ahol nagyon sok halott maradt, és egész éjszaka kint várakoztunk a szabadban. Annyira fásult voltam, hogy csak úgy átléptem a halottakon.

Ruhát nem adtak, maradtunk abban, amiben jöttünk. Bevittek bennünket a nagy Zeltbe. Mert volt egy kis Zelt, és volt a nagy Zelt. A barakkokban nem volt már hely, ezért sátrakat húztak föl, ahol háromemeletes ágyak voltak. Egy-egy ágyon szintenként hárman feküdtünk, tehát összesen kilencen. Nagyon kevés deszka volt rajta, úgyhogy igen óvatosan lehetett mozogni, mert különben ráestünk a másik fejére. Azt sikerült valahogy kibuliznom, hogy én a legfelsőben voltam. Ott legalább volt egy kis levegő.

Hajnalban az Appellplatzra [(német) gyülekezőhely] kellett kimennünk. Kiabáltak a Frau Aufseherinek, a felügyelőnők: „Aufstehen, aufstehen!” [(német) felkelni!] Hajnali 5 órakor kiállítottak bennünket, 8 órakor jött a táborparancsnokság vagy ki, akkor volt a Zahlappell [(német) létszámellenőrzés], két perc alatt elintézték a leszámolást, de nekünk addig ott ötös sorokban mozdulatlanul kellett állnunk. Nagy szerencsénk volt, hogy nem menstruáltunk. Egyetlenegy lány kezdett el, az rettenetes volt, hiszen semmi higiénia nem volt. De utána senki többet. Brómot adtak, azt mondták, a kenyérben volt bróm.

A Zahlappell után munkára vittek bennünket. Ez mindig abszolút értelmetlen volt. A földmunka úgy volt, hogy adtak egy lapátot, és a földhalmot innen oda, onnan ide kellett hordani. Előfordult, hogy elvittek edényeket meg különböző összerabolt dolgokat válogatni és rendezni. Gyönyörű étkészletek voltak, még az ételmaradék is rájuk volt száradva.

A Reviertől, a kórháztól nagyon féltünk, oda nem szabad volt bekerülni. Egyszer bevittek mindünket, női alapon megvizsgáltak. Szűz voltam, úgyhogy azt aránylag jól megúsztam. Volt, akinél csináltak is valamit, közelebbit nem tudok róla.

Ettük a Wassersuppét, a Gemüsesuppét [(német) víz- és zöldségleves]. Amikor Gemüsesuppe volt, kiszedegettük azt a kis zöldséget, ami benne volt, összekutyultuk, rákengettük a kenyérre, és akkor mégsem üres kenyeret ettünk. Az egyik lánynak sikerült egy kést megtartania, és azt a 12 deka kenyeret, amit egy napra kaptunk, 10 szeletre tudtuk vágni. Az volt nagyon jó, amikor kaptunk egy kis Zulagét [(német) pótlék], egy darabka Marmaladot [(német) lekvár] vagy egy darabka margarint, egyik nap ezt, másik nap azt. Én már ott megkaptam a hasmarsomat. Azzal úgy jártam, hogy egyszer éjszaka ki kellett mennem. Kerestem a latrinát, majdnem odaértem, amikor az egyik kedves Aufseherin meglátott. Mit keresek itt, mondom, zum WC, éjszaka nem lehet kimenni, és rám ütött. Na, akkor ijedtemben bekakáltam. Ez volt az egyetlen, amikor még verést is kaptam. Így telt minden nap.

Amikor már több transzport elment, bekerültünk a kis Zeltbe. Az nagy szó volt. Az ottani gyönyörűséges háromemeletes ágyakon több deszka volt, nem kellett annyira félni, hogy leszakad. Ennyivel jobb volt, és az, hogy kisebb volt.

Ravensbrück tulajdonképpen női tábor volt, ahol főleg franciák és lengyelek voltak. Nagy irigységgel néztük azokat a barakkokat, ahol a franciák voltak, mert azok szépen be voltak rendezve. Muskátli az ablakban! Ők már hosszú idő óta laktak ott. Közülük került ki a legtöbb felügyelő, Stubenälteste, Blockälteste [(német) szoba- és barakkparancsnok], és volt egy lengyel nő is, a lengyel grófnő, aki mást nem tudott magyarul, mint: „Hátra! Hátra!” Annyit tudtunk róla, hogy grófnő és prosti.

Mert különböző jelek, különböző színek voltak a ruháinkra felvarrva. Nekünk piros háromszög volt, amin rajta volt a számunk, és mint zsidóknak, egy sárga csík. A közönséges bűnözőknek világos zöld, a prostiknak rózsaszín volt a csík színe. Úgyhogy meg voltunk különböztetve, hogy ki miért van ott. Németek is voltak, különböző bűncselekményekért.

Aránylag hamar elkerültem Ravensbrückből. A munkaképeseket válogatták, és január 19-én, pont a születésnapomon választottak ki engem is egy transzportba. Nem sokan, talán ötvenen-hatvanan kerültünk abba a csoportba. Kaptunk egy „gyönyörű” ballonkabátot, a hátán nagy fekete szorzójellel, és kaptam valamilyen „szép” kis ruhát is. Annyira kopott volt a ruha, hogy nem is látszott rajta, hogy rabcsíkos. Egészen világoskék volt.

Három napig utaztunk vagonban Freiburgba [Németország], ahol egy repülőgép-alkatrész gyár volt, és bennünket oda delegáltak, előkelő szóval mondva. De ott egy rendes barakkban volt a szállásunk, már csak kétemeletes ágyak voltak, és „normális” berendezés, mert volt egy asztal, valami pad és ülőkék. És ami csodálatos, volt egy kályha. Az egyik Aufseherin megtanított bennünket befűteni. A fehér kesztyűs kezével rakta be a fadarabokat a kályhába, és mondta, hogy milyen ügyetlenek vagyunk. Fiatal lányok voltunk, akik soha nem csináltak ilyesmit.

A gyár a város másik végében volt. Reggelente kaptunk egy fekete kávé, és még hajnalban, sötétben végigvonultunk a városon. Úgyhogy ne mondják a németek azt, hogy nem tudtak róla, hogy velünk...! – mentünk mind ezekben a ballonkabátokban, amiken az a nagy kereszt volt –, lehet, hogy ők azt hitték, hogy ezek valami közönséges foglyok vagy mi, legyünk jóhiszeműek.

Freiburgban aránylag jó munkánk volt, nekem ülőmunkám. Valamilyen kis alkatrészeket kellett összedrótálni vagy fehér szalaggal összepakolni. Nem tudom, mire volt jó. Jellemző volt ránk, fiatal lányokra, hogy mindenki próbált megszerezni egy kis darab szalagot, és fölkötötte vele a haját. Mi ott is kislányok akartuk maradni. Volt közöttünk egy lány, Schmuckstücknek [(német) ékszerdarab] hívta az Aufseherin – ő biztos nem maradt meg –, aki nem volt hajlandó fölkelni, nem volt hajlandó mosakodni, felöltözni, teljes apátiába merült. Márpedig ott a túlélésnek egyetlenegy módja volt az, hogy mosakodni, amennyire lehet, tisztán tartani magunkat. Vályúk voltak erre, és én mindig úgy igyekeztem, hogy az elsők között legyek.

Munka közben persze engedélyt kellett kérni az Aufseherintől, hogy fölállhassak és kimehessek a WC-re. Egy ilyen alkalommal láttam az ablakból – vasútállomás volt ott, vagy vasúti sínek –, hogy tehervonatok mennek nyitott vagonokkal, és azokban emberek fekszenek. Akkor ürítették Auschwitzot.

Aránylag rövid ideig tartott Freiburgban az életünk, mert jöttek az oroszok. Akkor elindítottak minket kelet felé. Több napig gyalogoltunk, míg eljutottunk Svodauba. Ez Eger [Csehszlovákia, ma Cheb] közelében lévő tábor volt. Ott nem dolgoztunk, jóformán semmit nem csináltunk, karanténban voltunk egy nagy terembe zárva. Szalma volt leszórva, azon feküdtünk. Itt is napi 12 deka kenyér volt az adagunk, és időnként a vízleves, a Wassersuppe. Már egész csinosak voltunk.

Aztán innen is továbbvittek bennünket Karlsbadba [Csehszlovákia, ma Karlovy Vary]. Odáig is gyalogoltunk több napot. Ott vagonokba zsúfoltak, 120-an voltunk egy-egy vagonban három napig. De a vagon nem indult el. Nem tudott, mert az oroszok már mindenhol jöttek. Kiraktak minket, és elkezdünk gyalogolni az országúton. Egy nagy csapat. Nem csak mi, hanem hozzánk pakoltak még Flossenburgból [Németország], meg még ki tudja, honnan.

Németek hajtottak az országúton, és a kedves jó volksbundisták, akik mellettünk menve ékes magyar nyelven mondogatták: „Ne izguljatok, mert úgysem fogtok hazajutni. Mielőtt vége lenne a háborúnak, titeket úgyis agyonlövünk.” Magyarok német volksbundista ruhában! A gyalogtúra három hétig tartott Karlsbad környékén. Biztos, hogy a környéken jártunk körbe-körbe, mert miután már egy hete gyalogoltunk legalább napi 15 kilométert Karlsbadból indulva, megláttam egy táblát, hogy Karlsbad 10 km. Tehát nem tudtak hová vinni minket.

Volt, amikor nagy szerencsénk volt, és istállóban aludtunk, az legalább meleg volt. De volt, hogy futballpályán, aztán volt, hogy valamelyik gazdaságban főztek nekünk héjában krumplit, akkor azt ettük. Egyszer pedig valami paprikás krumplihoz hasonlót csináltak, és az akkor valami csodálatos volt, mert az egyik német, aki osztotta a kaját – a derekunkon volt a bögre, ugye –, megkérdezte: „Wie alt bist du?” [Hány éves vagy?], és én mondtam: „Siebzehn.” [Tizenhét.] Erre még egy kanállal belemerített. Lehet, hogy neki is egy ilyen korú lánya volt. Pedig akkor már achtehn [tizennyolc] voltam!

Ez a menekülés eltartott május 8-áig. Aznap reggel is ugyanúgy elindítottak bennünket. Egyszer csak észrevettünk valami érdekeset: a kísérő személyzet eltűnt. Felszívódtak. Holt biztos, hogy mindeniknek volt civil ruhája, és azt mindenik valahol fölvette, majd eltűnt. Úgy szabadultunk fel, hogy az országúton elveszítettük az őreinket. Mi volt az első dolgunk? Átvágtunk a földeken, hogy minél messzebb kerüljünk attól a helytől, hátha mégis visszajönnek. Ki hitte, mi van? A másik földdarab szélén leültünk. És mit csinál egy földszabadult Heftling [(német) a koncentrációs táborban nyilvántartásba vett, regisztrált fogoly]? Tetvéskedik. Szabályosan elkezdünk a ruhánkban tetveket keresni, mert az volt bőven. S aztán egy szénakazalba aludtunk igen jól.

Reggel láttuk, hogy egy falu van a közelben, bemerészkedünk. Találtunk egy kutat, bemerítettük a vödröt, elkezdünk mosakodni. Közben odajött egypár ember, hogy mi honnan vagyunk. Mondtuk, hogy foglyok vagyunk, akik most azt hiszik, hogy szabadokká lettek. Erre azt mondták, hogy ne maradjunk itt, menjünk át a másik faluba, az nincs messze, mert az már Csehország, ez Szudéta-vidék, itt nem lenne nekünk jó dolgunk. Mi szépen odagyalogoltunk, és tényleg átkerültünk Csehországba. Ott valami fantasztikus módon fogadtak bennünket. Azzal kezdték, hogy az összes ruhánkat elvették, rögtön tűzre rakták, és kaptunk másikat. Én egy gyönyörű szép rózsaszín burett[selyem] ruhát kaptam, abban jöttem haza.

Tényleg vége a háborúnak? Mondták, igen, vége a háborúnak. Nem akartuk elhinni. Egy iskolában alhattunk, ahol már az ágyak be voltak állítva. Enni is kaptunk, de nem nagyon sokat, hál' istennek.

Először adtak kávé meg kenyeret, kávé, kleba, utána mindig többet és többet hoztak, és mi ettünk, és ettük, és ettünk. A csehek pedig ott álltak körülöttünk. Azt hiszem, két napig voltunk itt, az alatt állandóan etettek és ajnároztak bennünket, nem tudom elmondani, hogy milyen rendesek voltak. Mondták, hogy 60 km-re van a vonat, ami jár.

Mi az nekünk 60 km ennyi minden után? Elindultunk, hárman vagy négyen kapaszkodtunk össze, úgy mentünk együtt az országúton. Jött velünk szembe egy nő, honnan vagyunk? Mondtuk, hogy Heftlinge vagyunk. Hát neki semmije nincs, csak egy pár almája, fogadjuk el. Amerre mentünk, minden faluban valaki valamit adott. Eljutottunk Laum nevű határvárosig, onnan ment vonat Brünne [Csehszlovákia, ma Brno]. Hosszú, nagy vonat volt tehervagonokkal, tele foglyokkal, arra szálltunk föl. Ahogy áthaladt a falvakon, a nép kijött, és mindenki adott nekünk enni. Brünneben szállodában szállásoltak el bennünket, a Hotel Zatopekbe, közel a vasútállomáshoz. Ágyban aludunk! Lementünk enni, és a pincér csészéből öntötte ki a levest! Hát az valami csodálatos volt!

Néhány napja voltunk itt, amikor azt mondtunk, mi hazamegyünk. „Miért mentek haza? Budapest nincs, teljesen lebombázták, oda nem érdemes menni, ne is menjetek.” „De mi megyünk.” Egy vidéki testvérpárral – nevükre nem emlékszem – elindultam, ahol volt vonat, ott vonattal, ahol nem volt, ott gyalog vagy szekéren, lőszerszállító vonaton. Elértük a szlovák határt. Akkor Csehszlovákia egyben volt, de azért Szlovákiában mégis minden más volt. Ott már senki nem várt bennünket. Nem fogom elfelejteni. Elfogyott minden ennivalónk, de volt még egy pokrócunk, azt adtuk oda, hogy kapjunk egy darab kenyeret és szalonnát. Egy jó szalonnás kenyeret, a kenyér is szalonnás volt. Az Ipoly felrobbantott hídján jöttünk át Magyarországra, a roncsokon másztunk át, úgy kerültünk Magyarországra. Elindultunk Vác felé. Az utakon már jártak a batyuzók, azoknál lehetett volna cserélni, de nem volt mit. Egy bácsi felvett a szekere, és a váci vasútállomásnál tett le minket, ahol már ott volt a Joint kiküldöttje. Elhelyezett egy iskolában, ahol rendes ágyak voltak.

Egy éjszakát töltöttünk ott. Feküdtem az ágyban, odajött hozzám egy fiatal srác, s azt kérdezte: „Van neked valami pénzed?” – „Nekem? Minek?” – „Akkor itt van 10 pengő. Hogy most már legyen gondod, mert eddig nem volt gondod a pénzzel.” Jó, hát már volt 10 pengő, nagyszerű. Reggel indult a vonat Pestre, fől szálltunk, majd beérkeztünk a Nyugati pályaudvarra, ahol ápolónők fogadtak, fertőtlenítő állomás, rögtön elvitték a gyönyörű rózsaszín ruhámat, kifertőtlenítették. Útközben egyszer egy patakban kimostam, már minden volt az, csak nem rózsaszín. Amikor visszakaptuk a ruhánkat, egyenesen bementünk a Bethlen térre a Jointba.

Addig semmi papírom nem volt. Felszabadulásunkkor az országúton nyilván semmi rendezett dolog nem volt. Akár ki is találhattam volna ezt az egészet, mert bizonyítékom nincsen. A Jointban kiállítottak valami igazolást, hogy most érkeztem meg, de azt ők eltették szépen. Állítólag kaptam 100 pengőt is, nem tudok róla, lehet, hogy az kézen-közön valahol elment. Úgy nézett ki, mintha kaptam volna. Mindegy, nekem megvolt a 10 pengő. Villamosjegyet nem vettem, pedig villamossal mentünk már ki valahogy a Nyugatiból a Keletihez, a Bethlen térre.

Ott ténferegtem, amikor is délután találkoztam egy ismerőssel. „Zsuzsi! Te itt vagy? Hát anyád vár!” – „Anyu? Anyu él, megvan?” – „Persze, ő küldött, hogy érdeklődjem a fia után meg utánad is. Na – mondja –, induljunk haza!” Útközben vettem egy csokor virágot, török szegfű volt. Azóta is minden évben megveszem, május 24-én az egy csokor török szegfűmet. Az ismerős bement anyuhoz, és ahogy később elmesélte, ez történt. Anyu kérdezte: „Mi van?” – „Van egy hírem a Zsuzsiról.” – „És mi az?” – „Jó hírem van.” – „Mi?” – „Nagyon jó hírem van.” – „Mi az a nagyon jó

hír?” – „Majd ő elmondja.” – És akkor anyu kirohant az üzletből, az utcán keresztbe rohant elém, így találkoztunk. Ez nagy találkozás volt. A gyerekeimnek mindig ezt meséltem csak el, csak a hazaérkezést.

A ravensbrücki tábor felszabadulásának 60. évfordulóján rendezett megemlékezésen két évvel ezelőtt én is ott voltam. A NÜB, a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága hirdette meg, 18-an mentünk el. Mindig azt mondtam, hogy nem akarok sehova sem elmenni, de akkor valahogy rám jött, hogy na, ezt azért most még egyszer megnézem. Semmit nem találtam. Azt a tábort teljesen felszámolták. Mi a Zeltet kerestük, az sehol nincs már.

Ez orosz megszállás alatt lévő terület volt, és ők a nyomokat is eltüntették. De a németek másként állnak hozzá. Emlékoszlopok, szobrok, emléktáblák vannak mindenütt, és bennünket rettentő nagy kedvességgel fogadtak. Kiderült, hogy ott is van egy ilyen nácizmus bizottság, amiben főleg franciák vannak.

Előadások és műsorok voltak, és elvittek minket a kísérőfiúk saját kocsijukon az uckermarki táborba, ami nem volt messze. Ez egy szabályos Vernichstunlager, azaz megsemmisítő tábor volt [a gázkamrákkal felszerelt láger korabeli elnevezése – A szerk.], amiről annakidején mi nem is tudtunk.

A kiutazás igen jól sikerült. Én azt láttam, hogy a németek mostani generációja már nem tagadja el ezt, hanem bűnbánatot érez. Például: mesélték, hogy az egyik társaság elment egy közeli városba autóbusszal, bementek egy eszpresszóba, kértek valami különleges feketét. A tulajdonos kiszolgálta őket, és megkérdezte, hogy honnan vannak. Mondták, hogy most Ravensbrückből jöttek, ott van a 60 éves találkozó. És ő elkezdte: „Hogy hát ez borzasztó! Maguk ezt túlítették! Hogy ez történhetett, hogy ilyesmi lehetett! Szó sem lehet róla, hogy maguk most fizetnek, dehogy, ez a legkevesebb, amit adhatok!” A gyerekekkel az iskolában minden túlélőnek csináltattak emlékebe egy kis vázát. Tehát ők úgy élnek, hogy tudják, hogy ez volt, nem úgy, mint itt, hogy tagadják.

Nagyon szép szállodai szobában voltunk, teljes ellátással, még zsebpénzt is kaptunk. A repülőjegy árát visszaadták. Mindenben keresték a kedvünket, hogy jó emlékünks is legyen.

Tehát 1945. május 24-én érkeztem haza, egy elég komoly szemgyulladással. A fényre annyira érzékenyen reagáltam, hogy a sötét szemüveg elé még egy zsebkendőt is tettem. Persze anyukám mindennel ellátott, amit csak el lehet képzelni. Nyitva volt már a fűszerüzlet, voltak vidéki kapcsolatai, amikor még sokan éheztek, nálunk volt kaja, úgyhogy ezzel nem volt baj. Akkor keresett meg a tanárnőm, hogy fejezzem be az iskolát, érettségizzem le a többiekkel, és ekkor ismerkedtem meg leendő férjemmel.

Az egyik barátnőm a VIII. kerületi szocdem körzetben dolgozott, ahol Imre volt az ifjúsági titkár. Ő hozott össze velem valamilyen rendezvényen. Én ugyan mondtam, hogy nem akarok férjhez menni, amire ez az Éva azt válaszolta, hogy az nagyon jó, mert az Imre sem akar nőszülni. Most szakított a menyasszonyával, legfeljebb csak akar valakit, akivel egy kicsit együtt jár. Így is lett.

Készültem a vizsgákra, de a szemgyulladásom erősen akadályozott. Úgy tanultam, hogy Imre felolvasta a tételeket, és azt magamban szépen feldolgoztam. Először levizsgáztam a IV. osztályos tananyagból. Nem volt nehéz, mert végeredményben az ostrom után kezdődött a tanítás, az az öt hónap, ami nekem a „dzsembori” ideje volt, az volt a tanév. Ekkor nem voltam kitűnő tanuló.

Ennek nagyon örült az egyik barátnőm, mert az osztályvizsga alapján abba a terembe kerültem az érettségi írásbelin, ahol a közepesen végzettek voltak, és máig azt mondja – most is összejárunk –, hogy azért tudott leérettségizni matematikából, mert én is ott ültem. Az biztos, hogy a tanárok nagyon segítettek nekünk.

Eztán mint egy szabadon röpködő kis madárka, jártam a fiúval, aki augusztus 11-én, amikor éppen a lakást festettük, és amikor van Zsuzsánna-nap, egy hatalmas virágcsokorral állított be, hogy ő most megkéri a kezemet. Mondom, ez pont jó, festés van, azt sem tudom, hogy mit hova tegyek, mi legyen. De ő úgy érzi, hogy velem akarja leélni az életét. Na mondom, akkor várjunk azért még egy kicsit ezzel. Továbbra is intenzíven jártunk együtt. Minden nap eljött hozzánk. Anyukám Kolbász Jancsinak hívta, mert vidékről nagyon finom kolbászt tudtunk kapni, és többször kérdezte: „Azért jár ide az Imre, hogy egyen abból a kolbászból?”

Az nem tetszett neki, hogy ennyire fiatalon ilyen komolyan van egy fiú. Kiderült, hogy a fiú szüleinek sem nagyon tetszett, hogy Imre ennyire komolyan gondolja a dolgot. De hát lassan azért csak összejöttek a szülők is, és aztán év vége felé rendesen megkérte a kezemet. Még 19 éves sem voltam, amikor gyűrűs menyasszony lettem. A rákövetkező félévben megvolt az esküvőnk, 1946. június 30-án itt, a Csáky utcai templomban.

Anyukám addig soha nem akart újra férjhez menni, de férjhezmenetelem után nagyon egyedül érezte magát. Akkor mutatták be neki Vadász Albertet, aki talán egy-két évvel volt idősebb nála, családja Auschwitzban maradt, kivéve a fia, Lóránt, akivel aztán egész jól összebarátkoztunk. 1947-ben összeházasodtak, 1948-ban anyukám bezárta a fűszerüzletet, s mivel a férje asztalos volt, egy asztalosműhelyt nyitottak itt az 5.-ben, ahol most a fodrászüzlet van. A vasárnapokat mindig együtt töltöttük, már az én anyukámmal, az új papával és a férjemnek a szüleinek. Aztán kiderült, hogy nem az az ember, akit édesanyám gondolt magának öregkorára. 1953 körül szabályosan el is váltak, anyukám végleg egyedül maradt.

A férjem szüleinek volt egy nagyon szép háromszobás, komfortos lakásuk a VIII. kerületben, a Szigetvári utcában. Eredetileg a Vichy utcában laktak, de onnan kibombázták őket, és egy Nyugatra távozott nagy korifeus lakását kapták meg. Volt benne valami bútor, de az Elhagyott Javak Kormánybiztoságán keresztül lehetett igényelni is. A hálószobát azt kapták, az ebédlőben pedig azok a bútorok voltak, amik ott maradtak. A lakástól három percre, a Baross utcában volt az apósom üveges és képkeretező műhelye.

Ide várták haza a lányukat, Juditot, aki nem jött vissza. Bergen-Belsenben még felszabadult [1945. április 15.], Svédországba vitték felerősíteni, ott halt meg 18 évesen. Én kerültem oda, én lettem a lányuk. Ott éltem abban a házban, abban a lakásban egészen addig, ameddig meg nem halt az apósom, anyósom meg a férjem. Itt születtek a fiaim, és itt nőttek fel. 1972-ben lebontották a házat, az utcát is megszüntették. Az a rész teljesen átváltozott, rehabilitációs terület lett.

A férjem családjáról annyit tudok, hogy annakidején, amikor a zsidótörvény miatt szigorították a választójogi törvényt, az apósom öccse, aki községi orvos volt, járt utána, és fedezte föl, hogy a nagyapja meg a dédapja Balassagyarmaton élt, előbb mint hentes, aztán mint cipész. Az ő nevük még Herzeg volt, Herzeg Dávid és fia, Herzeg Gábor, vagy fordítva. Z-vel, Herzegnek voltak írva.

Mi Herzogok voltunk már, de amikor a személyi igazolványok készültek, tévedésből az ügyintéző rosszul állította ki, és így lett cz-vel Herczog. Azóta Herczog vagyok, a fiaim is. Egy időben gondolkodtunk, hogy magyarosítunk, visszamegyünk a Herzegre, aztán valahogy elmaradt. Nem volt érdekes, nem jelentett semmit sem.

Apósom Hercog Mór volt eredetileg, majd Herzognak írta a nevét. A gyerekei is már így írták. Később ő kérte a Belügyminisztériumban a névváltoztatást Miklósrá. A Mór nem tetszett neki. És lett is belőle Herzog Miklós.

Apósomnak csak a lánytestvére élte túl Pesten a háborút, öccse és a többi vidéken élő rokon mind elpusztult. A férjem sokszor emlegette orvos nagybátyját, aki agglegény volt, és Földeákon [Csanád vm.] élt. Testvéreinek összes gyereke a nyarakat nála töltötte, ami nekik maga volt a paradicsom.

Apósom az üzletét 1927-ben alapította. Anyósom bent volt az üzletben, a kereskedelmi részt csinálta, apósom az üvegezést, képkertekezést – csak egymagukban dolgoztak. Az üzletből lépcsőn lehetett lemenni az alagsorban lévő műhelybe.

Férjem 1923-ban született, kereskedelmiben érettségizett. Később kitanulta az üveges szakmát, a háború után mesterlevelet szerzett. Jászberényben [Jász-Nagykun-Szolnok vm.] volt munkaszolgálatos. Nagyon ügyesen ki tudta használni, hogy ő üveges, sikerült a szakmában dolgoznia, gyakran jöhetett Pestre anyagért. Azt viszont már nem tudta megúszni, hogy ne vigyék el Balfra [Sopron vm.]. De onnan megszökött. Szerzett magának valakitől egy volksbundista jelvényt, nyilván jó pénzért, valószínűleg cigarettáért, mert ő nem dohányzott. Kitűzte a jelvényt, és elindult a sáncokon végig, ahol a férfiak dolgoztak, és mondta: „Te is meg fogsz döglenni, te is meg fogsz döglenni!”, mint egy valódi Volksbundista. Így jutott el a falu végéig. Azt mesélte, hogy egészen Esztergomig [Esztergom vm.] nagyon jól tudott menni, föl tudott kéredzkedni szekérre is. Esztergomban pedig vonat járt a Császár fürdőig. Na, erre hogyan tudjon fölkerülni? Gondolta, idáig jutott, itt most már vége van. De sikerült neki – ő sem gondolta volna, hiszen ott már a nyilasok voltak, mindenkit igazoltattak.

Egy hadapród őrmester állt a vonathál, odament hozzá, és elmondta neki, hogy ez és ez vagyok, munkaszolgálatos, megszöktem Balfról, és próbáljon segíteni nekem, hogy hazaérjek, vagy csináljon valamit, lőjön föbe, mindegy. Erre a hadapród őrmester elkezdett vele a vonat mellett karon fogva sétálni és beszélgetni: „És hogy van a családot? És mit csinál a kedves húgod? És az édesanyádnak kezét csókolom...” – egészen addig, amíg a vonat már majdnem elindult. S akkor: „Na jól van, akkor szaladjál, le ne maradj a vonatról!” Soha nem tudta meg a férjem, hogy ki volt ez a hadapród őrmester, hogy mi lett vele, mi van vele, de hogy az ő életét megmentette, az biztos.

Az éjszaka a vonaton rettenetes volt. Elbújt az ülések alá, a vonatot állandóan tolatták, hol erre, hol arra, fogalma nem volt róla, mi van, hol van. Hajnalban, amikor már világosodott, látta, hogy ott van a Császár fürdő. Valahogy nagy-nagy szerencséjével átjutott a pesti oldalra, be tudott menni a Vadász utcába, ahol a Weiss Gyulának volt az üvegraktára – ez volt a Vadász utcai Üvegház –, és ahol svájci védleveleket állítottak ki. Vadász utca 29. Mint üveges nagyon jól ismerte a Weiss Gyulát, aki elintézte, hogy kapott egy védettséget, és valahol a Duna-parton, az Újlipótvárosban, az egyik lakásba bekerült. A rákövetkező nap zárult be Budapest, és kezdődött az ostrom.

Akkor az élet ilyen szerencséken, ilyen véletleneken múlt. A védett házhoz nem nyúltak. Ő tudta, hogy a szülei a gettóban vannak, csak azt nem tudta, hogy hol. Amikor fölszabadult Budapest, a gettóban házról házra járva kereste és meg is találta őket a Király utca 38.-ban. Összetalálkoztak, és kezdték újra az életet. Amikor Imrével megismerkedtem, akkor a műhely már nyitva volt, és a főváros helyreállítási munkáiban dolgoztak mint önálló vállalkozók.

Házasságkötésünk után mind ott dolgoztunk az apósomnál. A férjem előtte a szocdem pártban az ifjúsági csoport helyreállítási csoportjának a vezetője volt. Ott már megtanulta azt, hogy hogyan kell emberekkel dolgozni, hogyan kell bánni velük, hogyan kell dolgoztatni őket. Itt is volt egy-két nagyon jó emberünk. Azzal együtt az 1950-es évek elején szépen tönkrementünk. El is árvereztek sok mindent, a lakásban szabályos árverés volt. A vállalkozási rész megszűnt. Mi hivatalba mentünk dolgozni, az apósom meg az anyósom az üzletbe mentek vissza, és ott vállaltak annyit, amennyit helyben meg tudtak csinálni.

A férjem már a háború előtt is a szocdem ificsoportjában dolgozott. Nagyon jól ismerte a Kéthly Annát. [(1889-1976) szociáldemokrata politikus. 1922-től 1948-ig a pártvezetőség tagja, országgyűlési képviselő. 1948 márciusában kizárták az SZDP-ből, mert ellenezte a két munkáspárt egyesülését. 1949-ben a koncepciós perek során letartóztatták, 1954-ben amnesztiával szabadult. 1956 októberében részt vett az SZDP újjászervezésében, november 3-4-én államminiszter a második Nagy Imre-kormányban. 1956 novemberében a II. Internacionálé bécsi értekezletére utazott ki. Nem tért vissza, Belgiumban telepedett le.] Annyira, hogy amikor kórházban volt, még meg is látogattuk, én is vele voltam. A két párt egyesülésekor [1948] Imre nem felelt meg, nem vette át az MDP. Akit a pártba nem vettek föl az összevonáskor, az már eleve nem volt jó káder. Így mi sem. Ez bizony elég sokszor akadálya volt annak, hogy az ember előbbre kerüljön. Én is mint munkaügyi előadó dolgoztam, de munkaügyi vezető soha nem lehettem. Mert kispolgári beállítottságú voltam! Ezt csak akkor tudtam meg, amikor 1956-ban a személyzeti osztály anyagát előszedték, és megkaptam. Ez volt benne: „Kispolgári beállítottságú, nagyon a család érdekében dolgozik.”

Hát ez bűn volt akkor. Pedig én dolgoztam nekik is, igyekeztem, még vasárnapi népnevelésekre is jártam. Itt Pesten, de nem akármilyen helyen. Akkor a Csatorna és Földkotró Vállalatnál dolgoztam, ez a Bajcsy-Zsilinszky úton volt, ugyanabban az épületben dolgozott Imre is egy másik vállalatnál. Gyönyörű szép lakások voltak arra, és úgy elképzelem, milyen érzéssel fogadtak és hova mindenhova kívántak bennünket, amikor vasárnap reggel ketten megjelentünk, és elkezdtük magyarázni, hogy milyen jó lesz itt, milyen szép lesz minden. Én nem tudtam, hogy a párom [munkatársam], akivel együtt mentem, mit fog rólam jelenteni, ő nem tudta, hogy én mit fogok róla jelenteni, úgyhogy mind a ketten csak úgy beszélünk, és az a szerencsétlen tag, akit mi meg akartunk népnevelni, az meg csak bólogatott, hogy igen, igen. Ennek alapján mi megírhattuk a hangulatjelentést, hogy nagyon jól sikerült a vasárnap délelőttünk. Ez többször volt.

Egyszer még vidékre is elmentünk egy teherautóval Bag községbe [Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.]. Akkor voltak először a tanácsválasztások. Benne voltam a tánccsoportban, a színjátszó csoportban, elmentünk oda valamilyen színdarabbal. Megállapítottam, hogy a bagi népviselet gyönyörű szép. Ahogy a lányok jöttek ki a templomból kart karba öltve, nem is tudom, hány agyon guvrírozott szoknya volt rajtuk. A vezetőnk a megafonba bejelentette, hogy délután a községházán ünnepség lesz, és hogy mi milyen jó előadást fogunk tartani. Meg is tartottuk, persze csak a gyerekek voltak

ott. Azóta is nevetek azon, ahogy a rendező kiállt, és azt mondta: „Gyerekek, ugye fogtok figyelni?” És a gyerekek, mint az óvodában: „Igen.” – „És nem fogtok zajongani, hanem szépen ültök a helyeteken?” Mintha egy bábjáték lett volna. – „Igen.” És mi eljátszottuk a darabot a tanácsválasztás gyönyörűségeiről. Ilyen komoly szocialista brigádmunkát végeztem én annakidején.

A pártba sem akkor, sem később, 1956 után sem lépett be egyikünk sem. A férjem 1956-ban [lásd 1956-os forradalom] rögtön jelentkezett az újjáalakult a Szociáldemokrata Pártba. Azonnal aktívan elkezdett dolgozni, de nagy szerencsénk volt. Valahogy rosszul lépett, és egy igen komoly inszalagszakadást kapott. Nem tudott továbbmenni. Én ezt isteni jelnek éreztem. Ha ez nem történik meg, hogy mozdulni sem tud otthonról, nagyon nagy baj lett volna vele 1956 után. Az biztos, hogy a retorzió nem maradt volna el. Ezt úszta meg.

Első fiunk 1949. március 22-én született. Úgy gondoltuk, rögtön nem kell gyerek, előbb éadjunk össze. Addig védekeztünk, ahogy lehetett. Volt egy bábaasszony, aki minden hónapban föltett nekem pesszáriumot. Amikor a házasságunk a harmadik évébe érkezett, elérkezettnek láttuk az időt. Hét hónapig otthon voltam a babával, de akkortájt az üzlet kezdett tönkremenni, így elmentem dolgozni. Nem tettem bölcsibe, órá napközben az anyósom vigyázott, és időnként volt egy segítségünk is a házból.

A férjem a Cső- és Szerelvényértékesítő Vállalatnál helyezkedett el, azelőtt az Ulrich-cég, az egy komoly szerelvénybolt volt. Én pedig a Faért Vállalatnál voltam mint teljesítményelszámoló. Ő is hasonló munkakörben volt. Utána följánlottak neki egy másik állást a Tűzhely és Vasöntő Gyárban kalkulátornak, de csak úgy engedték el, ha hoz maga helyett valakit. Úgyhogy engem átvitt volna, de végül ugyanabban az épületben egy emelettel följebb lett helyem a Földkotró Vállalatnál. Norma- meg prémiummegállapító lettem munkaügyi vonalon.

Nagyon jó nevelőim voltak ott a főnökeim. Meg kell a nevüket említenem: Rostoványi György volt a normacsoport és Bíró Kálmán a prémiumrészleg vezetője. Mind a ketten igen rossz káderek voltak, de! - csodásan dolgoztak. Nem tudták őket nélkülözni. De a Bíró Kálmánt lassan mégis el kellett küldeni, mert kitelepítették, akkor átvettem a helyét. Ez a Bíró Kálmán egy ragyogó intelligenciájú ember volt, eredetileg földbirtokos, tehát rettenetesen nagy bünt követett el, mert volt 200 hold földje és egy mintagazdasága. Hollandiában és Belgiumban tanult, és itthon a tanultakat alkalmazta. Persze aztán minden teljesen tönkrement. Nekem is lett egy rettentő nagy bűnöm, mert bizony elmentem meglátogatni.

Mint normaellenőr vidékre kellett mennem - a Nagykuságban volt, az Alföldön, nem jut eszembe a hely neve - ellenőrizni, és mert útközben esett, leszálltam az autóbusról, és elmentem Bíró Kálmánhoz, persze hatalmas csomaggal megrakodva. Nem én szedtem össze, hozták hozzám a dolgokat mind a kollegák, mert mindenki nagyon szerette a Kálmánt. A személyzetisünk, akit Csirke Mihálynak hívtak, és akit mi Pipi Misinek kereszteltünk el, természetesen megtudta a dolgot, és azt mondta, hogy én gyűjtöttem a részére. Ezzel volt egy kis kellemetlenség, mert megmondta: „Maga egy entiligent nő, magának ezt tugynia kő, hogy ilyet nem lehet csinálni.” Na, ez volt a személyzetisünk. De azért megúsztam a dolgot, utána nem volt semmi probléma egészen addig, amíg nem jött a második gyerek. Akkor volt a racizás, a racionalizálás, és engem kiraciztak. [1953-ban nagy létszámcsökkentést hajtottak végre a közsférában, amit a munka ésszerűsítésével (racionalizálás) indokoltak. - A szerk.] Mégis sikerült valamit csinálniuk, pedig addigra már nem is ő

volt a személyzetis.

A kicsi fiam 1954-ben február 17-én született, két nappal a férjem születésnapja előtt. Úgyhogy neki egyből egy születésnap ajándék volt. Én az utolsó percig dolgoztam, ezért szülés után 12 hétig otthon maradhattam. Abban az időben a szülési szabadság 12 hét volt, szülés előtt már ki lehetett venni 6 hetet.

Őt bölcsődébe vittük, a nagy óvodába járt. Az első időben délben elszaladtam megszoztatni a gyereket. Erre kaptam $\frac{3}{4}$ órát. Az alatt éppen mindent el tudtam intézni, de ez egy olyan rohanás volt, hogy rövid idő alatt elapadt a tejem, és már csak annyi volt, hogy reggel meg este tudtam szoptatni, és hozzá kellett táplálni. Amikor a gyerek hat hónapos lett, már ki lehetett racizni, és akkor egy darabig otthon maradtam a gyerekekkel.

A kicsi nem szeretett óvodába járni. Mindig volt valami probléma. Amikor a többi evett, őrá rájött a hányás. Az orvos azt mondta, nincs a gyerekeknek semmi baja, csak nem bírja a közösséget. Na, Uram, Istenem! Mi lesz, ha nem bírja a közösséget, mi lesz majd az iskolával? Átvittük egy másik óvodába, és ott jól bírta magát. Tehát az óvó nénit nem bírta.

Később az iskolában is mindig minden ellen lázadt. Még osztályt is ismételt, mert nagyon nem ment neki a tanulás. Az első osztályban kijelentette, hogy ő nem akar tanulni, és ha elvégezte ezt a nyolc osztályt, többet nem hajlandó iskolába menni. Majdnem így is lett. Jó, mondtuk, de egy szakmát: „Te is leszel üveges!” Ott viszont nagyon szerette a tanárát, és majdnem az elsők között végzett. Remek szervezőkészsége már az általános iskolában feltűnt, s bár az osztályfőnöke nem szerette, mindig őt bízta meg mindenféle dolog elintézésével.

A idősebb fiammal nem volt semmi baj sem az óvodában, sem az iskolában, alkalmazkodó természetű volt. Mindig közepesen tanult. Általános iskola után szakközépiskolába ment. A Ludovika helyén volt egy forgácsoló szakközép, azt végezte el, ott érettségizett. Nem tudom, hogy miért áll még, azt hiszem, az Erzsébet híd, mert amikor szakmai gyakorlatuk volt, oda kellett csavarokat készíteniük. Mondtam is, aggódva fogok átmenni a hídon, hogy azok a csavarok tartanak-e majd.

Apósom jól ismerte a Férfiúhagy Kereskedelmi Vállalat igazgatóját, így kerültem oda pénzügyi előadónak meg adminisztrátornak, bérelszámolónak – ez egy kis cég volt, az irodájuk nagyon kicsi volt –, mindent kellett csinálni. S ott dolgoztam majdnem egy évig, amikor aztán kikértek a Földmunka Értékesítő Vállalat 4. számú mélyépítő-ipari vállalatához. 1956-ot már ott éltem meg.

1956 nálunk elég zűrés volt, mert közelünkben, a Kálvária téren komoly harcok voltak. Annyira, hogy le kellett mennünk az óvóhelyre. A lakásunkhoz tartozó légópince nagyon kicsi volt, viszont a műhelynek a pincéje valamikor a háznak a légópincéje volt, úgyhogy mi átmentünk oda. Ez elég izgalmas volt, mert közben a Baross utcát lőtték.

Délután átvittünk valami ágyneműt, közben az apósomat majdnem szitává lőtték. Látni lehetett a falon a golyónyomokat, ami alatt ő éppen el tudott menni. Az anyósom otthon maradt a pincében a két gyerekekkel. A nagyobbik fiam volt hétéves, a kicsi meg kettő. Egész estig így volt a család szétszakítva. Este aztán áttörték az oroszok az ellenállási vonalat. Az utca minden sarkára egy-egy tankot állítottak, előtte trolik álltak ott, az volt az ellenállás.

Akkor a férjem egy tolmáccsal odament az egyik orosz katonához, és azzal elintézte, hogy el tudjon menni a gyerekeiért és az anyjáért. Bementek a légópincébe: „Anyám, gyere, mert...!” – s ők kétségbe estek, mert láttak egy orosz katonát, hogy most már mi történt. De aztán a férjem a nyakába vette a picit, kézbe fogta a nagyot, anyósom mellettük szaladt, és így átértek a műhely alatti pincébe. Egy hetet töltöttünk lent, november 4-étől 10-éig. A ház többi lakója is odajött, és az alatt az egy hét alatt zajlott le tulajdonképpen minden.

Komoly lövöldözések voltak. Közel voltunk a Corvin közhöz is. Az egyik fiatalasszonynak a férje kiment a pincéből, hogy a kicsi babájuknak tejet hozzon. Akkor még a szomszédos Illés utcában volt egy tehenészet, oda ment át, agyonlőtték. Valaki aztán jött le, hogy a hirdetőoszlop mellett fekszik halva. Többször, amikor kenyérért álltam sorba és ott lövöldözés volt, szétszaladtunk, aztán visszaszaladtunk.

Előtte még – huszon-valahányadikán – jöttek a házba fiatal „ellenálló vitézek”, akik azt mondták, hogy itt nagyon jó lesz, a padláson géppisztolyállást fognak felállítani. Alig tudtuk őket elzavarni: „Kérem, itt gyerekek vannak, és abban a szempillantásban, amikor onnan egy golyó kimegy, akkor az oroszok rögtön küldik az ágyúgolyót, és a háznak vége van.” Végül sikerült ezeket a fiatalokat elküldeni. Úgyhogy mi nagyon benne voltunk ott. November 10-én vissza tudtunk menni a lakásba. Anyukám el akart jönni minket meglátogatni, és eltévesztette az utcát, mert a Baross utca és a körút sarkán lévő házat úgy összelőtték, hogy nem ismert rá.

Rövid idő múlva már bejártam dolgozni. Vidékről hoztak élelmet. Nagyon sokat hoztak, azt hiszem, akkor ettünk életünkben először pulykát. És tényleg, ahogy visszaemlékszem, én annyi pénzt kaptam akkor, mint még soha. Most ezért fizettek, most azért fizettek, amazért. Mindenki vásárolt. Én nem vásároltam. De! Egy svájci sapkát.

Voltak gondolataink azzal, hogy disszidálunk. De két kicsi gyerekkel nem mertünk elindulni, a szülőket sem mertük itt hagyni. Azt mondta az apósom: „Hogyha neked volna egy olyan üzleted, aminek a rolóját itt lehúzod, aztán kimész, ott felnyitod, és már meg tudsz élni, akkor jó. De hát mire mész ki? A teljes bizonytalanságra.” Úgyhogy kalandvágyból itthon maradtunk. A családból csak az unokatestvérem, a Mancsi meg a családja ment ki Amerikába az apjához, Ármin bácsihoz.

Én megjártam egy kicsit. Volt a nők felvonulása. Mikor is? November 23-án? December 4-én? Az asszonyok vonultak ki, és én velük, egészen a Hősök teréig mentünk, tiltakoztunk az oroszok bejövetele ellen. [December 4-én délelőtt Budapesten az asszonyok néma tüntetést rendeztek a forradalomban elesett hozzátartozóik emlékére. Kisebb csoportokban vonultak a Budapest terein eltemetett harcosok sírjához, s elhelyezték a kegyelet virágait. Különösen sokan érkeztek a Hősök terére. A fegyelmezett felvonulást szovjet és magyar rendfenntartó egységek fél 12-kor oszlatták szét. – A szerk.] Ennek alapján megint rossz káder lettem. Annyira rossz káder, hogy áthelyeztek az egyik Pest környéki telepre teljesítményelszámolóknak, és az aktuális fizetésemelést, előmenetelt nem kaptam meg, ami járt volna. Elég sokáig ott voltam, de jól éreztem magam.

A vallás nem játszott komoly szerepet életünkben. Hogy zsidók vagyunk, tudtuk, és nem tagadtuk meg sohasem. Egymás között sem, mások előtt sem. Amíg anyósom élt, a nagyünnepeken őneki mindig volt a Nagyuvaros utcai templomban helye, mi elmentünk elé. Ő volt az egyetlen, aki tartotta a vallást. A gyerekek legjobban szerették ősszel a sátoros ünnepet, amikor a lülevet lehet rágni, arra most is emlékeznek. Nagymama péntekenként gyertyát gyújtott, aztán szépen lassan

leszokott róla. Kóser háztartást nem vezettünk. A széderestét nem tartottuk. Én amióta itt lakom, mostanában eljártam széderre. Azelőtt nem. De mindenről tudunk, mindig tudtuk, mi a helyzet.

A gyerekeknek nem akartunk kettős nevelést. Ha ő úttörő, akkor éljen úgy, mint egy úttörő. Tehát akkor nem lesz vallás. Nekünk is elegendő volt a vallásból, mert a vallás nekünk semmi jót nem hozott az életben, csak üldöztetést. A férjem is meg én is szinte egész addigi életünkben abban éltünk, hogy bennünket utálnak, bennünket gyűlölnék – na, ez nem változott azóta sem. De azt, hogy mi otthon gyakoroljuk a vallást a gyerekekkel, és utána az iskolában egészen mást hallanak, meghasadt életük lett volna. Nem akartuk, nem csináltuk.

Ámde a fiúk mind a ketten körül vannak metélve. Salgó főrabbi volt ott a malenolásnál, az nagy ünnepség volt még. [Salgó László (1910-1985) Józsefváros főrabbija volt. – A szerk.] Azon kívül a kisebbik fiam nyakában ott van a mógen Dóvid [Dávid csillag], az az ő kabalája. Mindig rajta van. Amikor először megnéztük a Hegedűs a háztetőt, még Bessenyeivel, annyira hatással volt rá az előadás, hogy vett magának egy mógen Dóvidot. A szívműtétje után – sajnos, volt már két infarktusa és bypass műtétje –, amint fölébredt az altatásból, rögtön kérte vissza a láncát, mert az őt megmenti.

Soha nem tagadta, hogy zsidó. Kérdeztem tőle, amikor katona volt, hogy: „Mi a helyzet?” Azt mondta: „Hát nem hengegek veled, nem dicsekszem veled, de úgyis tudják. Nem téma.” Nálunk a családban nem volt téma különösképpen. Annyira, hogy amikor a fiaim párt választottak, mind a kettőnek keresztény felesége lett. Az unokák is nagyon jól tudják, hogy én deportálva voltam, hogy én zsidó vagyok, őbennük is bennük van a zsidó vér, de a vallás nem érdekes. Egyik vallást sem tartják.

Egyedül a karácsonyt tartjuk meg. Nem a vallás miatt. A menyem nagyon jól főz, mindig igyekszik valami különlegességet kitalálni vacsorára. Összejön a család, és azzal nagyon kellemesen eltelik a karácsonyeste a kisebbik fiamnál. Másnap rendszerint a nagyfiamnál ebédelek, és a harmadik nap valamelyik fiúnál összejövünk mindannyian. Együtt vagyunk, dumálunk, hülyéskedünk, jó a hangulat. Most már úgy vagyunk, hogy nem veszünk ajándékokat. Nehéz ma bármit is venni. Mert ha valami komolyat akarunk, annyi pénz nincs. Viszont olyasmi, amiről nem tudjuk, tetszik-e, az meg nem kell.

Nagyon szépen, csöndesen éltünk még együtt, a nagy család. Nyaranta szakszervezeti beutalókat kaptunk, mert azért én szakszervezeti tisztségviselő voltam, és majdnem minden évben vagy családos beutalónk volt, vagy a gyerekek mentek táborba. Az évnek két hetét rendszerint valamelyik balatoni üdülőhelyen töltöttük. Külföldre akkor még csak Csehszlovákiába tudtunk utazni. Mint meséltem én eljutottam Amerikába a nagybácsikhoz, később kétszer Izraelbe, és IBUSZ utazással voltam több helyen.

Lassan felnőttek a fiaink, és jöttek a nagy bajok. 1967-ben halt meg az apósom, 1968-ban az anyósom, 1970-ben az anyukám, és 1972-ben a férjem.

Az apósom hirtelen lett beteg, és három hét alatt elment. Hasi katasztrófa, így mondták. Mivel az anyósom volt folyton beteg, nekünk tényleg szinte lelkiismeret-furdalásunk volt, hogy vele alig foglalkoztunk, mert azt hittük, neki nincs semmi baja, sosem panaszkodott. Kiderült, hogy egy néma epeköve volt, az csinálta az egész bajt. Karácsonyra vaddisznópörköltet főztünk, apósomnak

nagyon ízlett. Hajnalban kiment a spájzba, és úgy hidegen evett a szaftból. Úgy látszik, zsíros volt, besárgult. Az vitte el. Nagyon helyes, kedves, jó humorú idős úr volt – nem is volt olyan idős, 74 évesen halt meg.

Anyósomnak szív- és tüdőasztmája volt. Nem tudta feldolgozni a lánya elvesztését, ez súlyosbította a betegségét. Amikor először fölmentem hozzájuk mint menyasszony, és még házilag sütötték a kenyeret, mert nem volt ellátás, én dagasztottam be helyette. Elfogadtuk és megszoktuk, hogy ővele mindig foglalkozni kell. Ő ezzel nagyon visszaélt. Én meg fiatal voltam, és abszolút tapasztalatlan. Hálás voltam neki azért, hogy nem kellett soha a munkahelyemről hiányozni a gyerekek betegsége miatt. Ez akkor igen sokat jelentett. Mondtam, ez így jó. Nyugiban éltünk 20 évig együtt, tényleg nem volt különösebb veszekedés. Megszoktam.

Egyre jobban beteg lett, azt mondta az orvos, hogy a szíve tulajdonképpen egy nagy darab lagymatag izom. Minden kórházat végigjárt, de otthon is ápoltuk. Megtanultam injekciót beadni, de az orvos is jött minden reggel a vénással. A kisfiam is már úgy tudta, hogy éjszaka milyen csöppeket kell adni, hogy lámpa nélkül be tudta adni a nagymamának. Persze szeretett minket a maga eléggé önző módján. Csak úgy tudott életben maradni, hogy ilyen önző volt, hogy magának mindent kikövetelt. Apósom után egy évvel, 71 évesen ő is meghalt.

Amikor az apósom meghalt, az anyósom kapta meg özvegyi jogon a műhelyt. A férjem kimaradt a munkából, és átvette a dolgokat. Ő már más iramban dolgozott, mint az apósom. Kezdett beindulni az üvegezés. Anyósom halála után övé lett az ipar, én bementem az üzletbe, a fiúk pedig a műhelybe, és volt két alkalmazottunk is. Elsősorban közületeknek dolgoztunk.

Négyen maradtunk, akkor éltünk. A lakást rendbe hoztuk, a nagyfiam megnősült. És akkor hirtelen megváltozott minden. 1972-ben, 49 évesen infarktuszban meghalt a férjem, én 44 éves voltam. Nem mentem többször férjhez. Nem is igen kerestem, de nem is találtam senkit utána, mert azt mondtam, mi annyira egy húron pendültünk, hogy én még egyszer olyat nem fogok találni. A humor mindig velünk volt, és nagyon sok mindenben átsegített bennünket.

Ugyanabban az évben a házat és a műhelyt lebontották, el kellett költözni a lakásból, és egy másik helyen kellett berendezni a műhelyt. Megváltozott az életünk, teljes környezetváltás volt. Talán azért tudtam magam túltenni a történeteken, mert állandóan annyi munkám volt, hogy gondolkodni sem tudtam.

A Szentkirályi utcában kaptunk egy műhelyhelyiséget, azt kellett rendbe hozni. Megváltották nekünk, tehát a költségek nem bennünket terheltek. Lakni pedig kiköltöztünk Újpalotára. Akkor az még teljesen új terület volt. Panel. Ketten költöztünk oda a kisfiammal, aki azóta is ott lakik, a nagyfiam a felesége szüleinél lakott. Újpalotáról jártunk be a Szentkirályi utcába a Trabanttal.

Volt egy Trabantunk, amit annak köszönhattünk, hogy a Mózi befizette Amerikában. Csak a vámot kellett kifizetnünk, nem beszélve arról, hogy nem kellett öt évet várni rá, hanem három héten belül megkaptuk. Kénytelen voltam vezetni. De ahogy eljutottunk odáig, hogy a fiúk vezetnek, azt mondtam, hogy nekem elég. Nem voltam egy örömvezető. Amit muszáj volt, azt megcsináltam a kocsival, de ők viszont úgy megtanulták, hogy már a konyhaasztalon szét tudták szedni a motort is. Trabanttal lehetett. Szigorúan munkaeszköz volt a kocsi.

1984–85-ig csináltuk közösen az üzletet. Eleinte nagyon jól ment minden. Csak aztán családi problémák lettek. Én kiszálltam, mert nyugdíjba mentem, de nyugdíjasként tovább segítettem bent. A kisebbik fiam azt mondta, annyira megutálta az egészséget, hogy ő nem hajlandó tovább csinálni. Aztán már olyan adókat és SZTK-járulékot vetettek ki ránk, hogy nem győztük. Még a rendszerváltás előtt megszüntettük.

Utána is dolgoztam, egészen 72 éves koromig. A Váci utcában munkaügyi előadó voltam a Kézműipari Vállalatnál három évig. Aztán szereztek nekem egy állást a Posta nemzetközi osztályán, ahol banki szolgáltatást végeztünk. Ez egy egészen kis részleg volt a Mester utca és a körút sarkán. Itt voltam nyolc évig. Ami nekem a legjobb, hogy még tavaly is levlapot küldtek karácsonyi üdvözléssel. Előtte pedig sokszor meghívtak a hivatali karácsonyi ünnepekre. Ott nagyon jól éreztem magam, és ők is szerettek. Jó társaság volt. Fiatalok között voltam, és én mindig nagyon szerettem a fiatalokat. Gondolkodásomban most is igyekszem fiatalnak lenni, ennek alapján sokszor zűrbe kerülök az öreglányokkal, mert én sokkal haladóbb gondolkodású vagyok, mint ők.

Tíz évig laktam Újpalotán a fiammal együtt, aki közben megnősült. 70 m²-es a lakás. Nagyon jól elfértünk addig, amíg nem jött a két kétnemű gyerek. Jól megvoltunk tényleg, de mondtam, amilyen gyorsan lehet, elköltözöm, hogy ti itt önállóan lehessetek.

Érdekes történet, hogy miként jutottam ehhez a lakáshoz. Hallottam, hogy vannak elhagyott kis lakások, amiket meg lehet pályázni azoknak, akiknek van bent lakáskérelmük. Volt a fiaméknak, én már régebben beadtam az ő nevükben.

Kerestem, sok kerületbe elmentem, kértem űrlapokat és címekeket, néztem lakásokat, és beadtam rá az igénylést. Egyszer csak jött egy telefonértesítés, hogy van az Asbóth utcában egy lakás. Még tanács volt, a rendszerváltás előtt. Megnéztük, nem volt rossz. „Megfelel a lakás?” – „Megnéztük, megfelelne.” – mondták a fiamék. S már kezdték írni a papírokat, amikor azt mondja a nő: „Na és akkor mi lesz az újpalotai lakással?” Erre a fiam elmondta, hogy: „Mi édesanyámmal lakunk együtt, és azért szeretnénk, ha ezt a lakást megkapnánk, mert akkor ő ide költözne, és mi...” – „Szó se lehet róla, ezt így nem lehet megcsinálni, akkor azt a lakást le kell adni!” – „Leadni, és azért kapok egy egyszobás lakást? Hát akkor maradjunk annyiban, hogy nem felelt meg. Nem kell.”

Vagy három hét múlva új hír, hogy a Hegedűs Gyula utca 3.-ban van egy lakás, nézzük meg, menjünk fel a lakásosztályra. Nem is akartak menni. Mondom: „Menjeteek, gyerekek, hátha...” Fölmentek, ott is megkérdezték, hogy mi fog történni a másik lakással, és a fiam leadta ugyanezt a szöveget.

S akkor azt mondta az előadó: „Hát ez nagyszerű ötlet! Ez egy remek gondolat! Akkor még egy lakáshelyzetet így meg tudunk oldani.” Rögtön megadta, hogy hol lehet a lakáscserét lebonyolítani, akkor volt egy külön hivatala a lakáscserének. Tehát tökéletesen mást mondott. Így szépen, egyelőre a fiam nevére adták ki ezt a lakást, rögtön utána mentünk a cserét intézni. Arra gondoltam, hogy a másik nő éppen összeveszett az anyósával, és azért válaszolt olyan elutasítóan.

Amikor megtudtam ezt a lakást, nagyon boldog lettem. Hiszen akárhányszor errefelé jöttem anyukámhoz, amíg élt, de utána is, ha valahogy erre vitt a dolgom, szinte honvágyam volt, hogy itt lennék itthon. Az összes házhoz komoly emlék köt. És akkor idekerültem. Nem valami jó a lakás, mert sötét, nap sose süt be, de a környék, az az enyém.

Rengeteget dolgoztunk rajta. Mindent a fiam csinált. Kitaláltuk, hogy minél jobban ki lehessen használni a helyet, a szobában is és a konyhában minden cm-re ki lett számítva. Egy személynek, énnekem ez így nagyon jó. Őnekik meg ott a szép lakás. És ami nekem rettenetesen tetszett és nagyon jólesett, hogy már amikor ideköltöztem, és elmentem hozzájuk látogatóba, azt láttam, hogy a konyhában a lábosok, minden, pontosan úgy van, ahogy azt én hagytam. Ez azt mutatta, hogy a menyemnek is ez így volt jó.

Én már nem főzök, csak néha, ha valamihez kedvem van. Itt a 9.-ben a zsidó hitközség adja az ebédet, ott eszem mindennap. A nyugdíjam természetesen kiegészül a deportáltaknak járó német kárpótlással, és kapok még életjáradékot, amit a MAZSÖK intézett el. Meg vagyok elégedve. Abszolút nem érdekel, hogy másnak mennyije van, én meg tudok élni. És ha az ember 80 éves, hát istenem, kopik, van ilyen-olyan baja, de elfoglalom magam egész nap.

Itt a házban van a templom, de ide hívőként, istentiszteletre nem nagyon járok. Mert elveim vannak. Én nem tartom magam másodrendű embernek. Ez a zsidó vallással is szemben van. Mivel a karzatot nem tudják megtölteni – már a földszintet se nagyon –, a földszinten túllfüggönnyel elválasztottak egy részt, és a mögött vannak a nők. Na, én függöny mögé nem megyek! Én ugyanannyinak tartom magam, mint az a férfi, aki ott van. Én nem hagyom magam!

A templomnak viszont van egy klubja az emeleti részen, és oda lemegyek mindennap kanasztázni, beszélgetni. Több asztal van. Az egyikre azt mondtam, hogy az a smúz asztal. Nem tudták az ott lévő nők, mit jelent, azt hitték, hogy ez valami sértő. Márpedig ez nem sértő, a zsidók smúzolnak. Vagy kártyáznak, vagy smúzolnak. [Smúzol (jiddis) – bizalmasan beszélget, cseveg.] Naponta 25–30 ember jön össze, nők többen, férfi csak néhány, és rettentő hangosak. De ha ott tíz ember leül, és csak normális hangon beszél, már az nagyon hangos.

Van egy másik társaságom is, ahová havonta járok: az osztálytársaimmal, akikkel együtt érettségiztem, minden hónapban – sajnos egyre csökken a létszám –, az utolsó pénteken összejövünk a Centrál Kávéházban. Babazsúrnak hívjuk.

Még egy rendszeres elfoglaltságom van. Hetenként egyszer telefonügyeletes vagyok a Magyar Zsidó Szociális Segély Alapnál, ami a Claims Conference-nek egyik része. Ez önkéntes munka. Ők kapnak az alapítványtól pénzt, és azt szétosztják különböző dolgokra, gyógyszerre, rezsiköltségre, ilyesmikre, és mivel én is kaptam tőlük, úgy éreztem, hogy elemi kötelességem, hogy valamit visszaadjak – legalább ezt. A bentiek állítólag nagyon meg vannak velelem elégedve, már két tanítványt is küldtek hozzám, hogy hallják, hogy én hogyan csinálom a dolgokat.

Vannak itt olyanok, akik idősekhez járnak ki beszélgetni, arra nem vállalkoztam. Én már nem akarok a holokausztról beszélni. Vannak, akiknek nincs más témájuk, csak ez. Akármiről kezdenek beszélni, oda lyukadnak ki. Így van ez a templomi klubban is. Mindig mondom nekik: „Azóta már eltelt több mint 60 esztendő, próbálj meg megszabadulni tőle, hiszen ha őket elengeded, akkor ők is jobban fogják érezni magukat ott a túlvilágon. Akkor fognak megnyugodni, ha te itt megnyugszol.” Van, aki azt mondja: „Igen, igazad van, de mit csináljak, már mást nem tudok csinálni.”

Az Izraelben élő unokahúgommal telefonon tartom a kapcsolatot, a fiam pedig az unokaöcsémrel, aki Haifán él, e-mailen keresztül. Leveleznek, fényképeket küldenek egymásnak. Ez izgat. A

számítógép. Lehet, hogy lesz belőle valami. Mindig azt mondom, ha annyi ember meg tud tanulni valamit, akkor én miért ne tudnám? Csak egy kicsit utána kell nézni a dolgoknak. Állítólag most lesz a Révay utcában [itt működik a Bálint Zsidó Közösségi Ház - A szerk.] egy tanfolyam a nagymamák részére. Na, erre akkor befizetek. Nagymama-unoka tanfolyam van, de az nem kell, hiszen az unokák nagyon tudnak mindent, és már nem olyan korúak, hogy velem jönnének.

Négy unokám van, 30 év körüliek, és egy dédunokám. Most már inkább a fiaimon keresztül tudom, mi van velük. A saját életüket élik. Lakásszerzés, az egész család és a munka megszervezése, ehhez a nagymama már nem kell. Olyan feladataik vannak, amilyenek nekünk is annakidején voltak. Én ezt meg is értem. És időnként nem baj az, ha én hívom fel őket. Hiszen a telefonnak két vége van.